

WAT ALS JONGEREN MOGEN STEMMEN?

INTERVIEW

IN GESPREK MET
SCHRIJFSTER
TOLSTAJA
OVER POETIN

DEBAT

STEMRECHT
VERLAGING
KIESGERECHTIGDE
LEEFTIJD

LESSUGGESTIE

DIVERSITEIT
IN ACTIE
VOOR ACCEPTATIE

RECENSIES

ZOMERBOEKEN
VAKANTIE
ALS INSPIRATIE
VOOR LES

ProDemos

Huis voor democratie en rechtsstaat

Kom naar de NECE-conferentie in Glasgow!

nece
2019
glasgow

Confronting Inequalities! The role of citizenship education

NECE – Networking European Citizenship Education organiseert ook dit jaar een conferentie voor docenten burgerschap, studenten en activisten. Hoe beïnvloedt ongelijkheid de deelname van jongeren aan de maatschappij? En hoe kun je met burgerschapsonderwijs deze ongelijkheid tegengaan? Deze vragen staan centraal tijdens de conferentie in Glasgow van 24 t/m 27 oktober 2019.

Registreren kan gratis via www.nece-conference.eu.

SCHRIJVERS EN TEKENAARS GEZOCHT

van 20 november tot 20 december 2019

Bestel nu
het **gratis**
Write for Rights-
pakket!

Overal ter wereld klimt deze winter jong en oud in de pen. Ze schrijven brieven aan koningen, presidenten en ministers. Ze vragen om de vrijlating van mensen die gevangenzitten omdat ze een grote mond hadden of om discriminatie tegen te gaan. Ze schrijven groeten en tekenen kaarten. Zo steunen ze mensen die groot onrecht is aangedaan.

DOE OOK MEE

Schrijf en teken met jouw klas mee tijdens Amnesty's Write for Rights. Bestel het gratis schrijfpakket – met materialen voor een hele klas in het basis- en voortgezet onderwijs en het mbo – op amnesty.nl/schrijfpakket.

AMNESTY
INTERNATIONAL

SCHRIJF
ZE VRIJ!

FREE

POLITIEKE CULTUUR

Op het moment dat u dit redactioneel leest is het schooljaar alweer begonnen. De zomer met tropische temperaturen, vol nieuwsberichten die het traditionele zomerlabel 'komkommertijd' opgeplakt kregen en de avondvullende uitzendingen van *Zomergasten* zit er weer op. Menig docent grijpt - met

name aan het begin van het schooljaar - nog weleens terug op de welverdiende vakantie met voorbeelden uit Indonesië, Spanje, Turkije of een ander vakantieoord om aan te geven hoe andere culturen in elkaar steken. Met een beetje geluk (voor de docent maatschappijleer) vinden er op je vakantiebestemming verkiezingen plaats. Of je nu in Frankrijk of in Italië bent, zo'n periode is stevast een eye-opener. Zo ervaar ik dat zelf in elk geval wel. Verkiezingscampagnes zeggen immers ook veel over de (politieke) cultuur van een land. Gedurende dit schooljaar is er in de media weer volop aandacht voor verkiezingen (Verenigde Staten) of gebeurtenissen waarin er extra aandacht

is voor de inspraakmogelijkheden van de bevolking (Groot-Brittannië). Een terugkerend element is de kiesgerechtigde leeftijd. Wie wint (hypothetisch) de Amerikaanse presidentsverkiezingen als de minderjarige burger een stem mag uitbrengen? Wat zou er zijn gebeurd als jongeren bij het Brexit-referendum wel massaal naar de stembus gingen? Het is een discussie die ook thuishoort in de lessen maatschappijleer, zeker met de bevindingen van de commissie-Remkes in gedachten. Het is in elk geval een inspirerend thema om het schooljaar mee te starten en de leerlingen die voor het eerst maatschappijleer krijgen op deze wijze kennis te laten maken met ons mooie vak!

IVO PERTIJS
hoofdredacteur

i.pertijs@maatschappijenpolitiek.nl

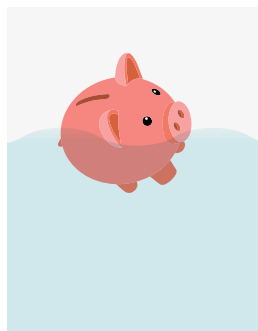
INHOUD

3 REDACTIONEEL	12 JONGERENSTEMRECHT	21 EUROPA	29 RECENSIES
4 RUSSISCHE SCHRIJFSTER OVER POETIN	14 ESSAY	22 MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN	30 NVLM
7 COLUMN	15 VOX POPULI	24 VAKDIDACTIEK	31 INGEZONDEN
8 SCHULDEN	16 JONGEREN EN POLITIEK	26 LESMATERIAAL	
10 EUROPESE JONGEREN KIEZEN	18 DIVERSITEIT	28 BURGERSCHAP	

04

08

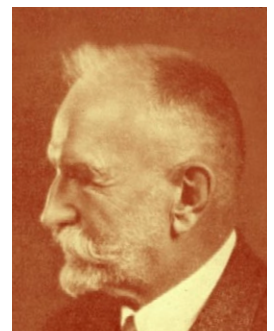
10

18

22

Tatjana Tolstaja
(foto: Wikimedia Commons)

INTERVIEW MET DE RUSSISCHE SCHRIJFSTER TATJANA TOLSTAJA

'POETIN MOET OVERAL OP REAGEREN'

De Russische schrijfster en presentatrice Tatjana Tolstaja staat in Rusland bekend om haar scherpe analyses en uitgesproken mening. Ze is de kleindochter van romanschrijver Aleksej Tolstoj. Vorig jaar nam ze in Amsterdam deel aan de Nexus-conferentie.

Maatschappij & Politiek sprak haar daags na de conferentie.

IVO PERTIJS

De discussies lopen soms hoog op aan de ronde tafel op het podium van Nationale Opera & Ballet. Op een zeker moment maakte Tatjana Tolstaja het punt dat Rusland geen liberale democratie is, dit ook nooit was en nimmer zal worden. Vanuit de zaal kreeg ik het gevoel dat niet iedereen aan tafel deze opvatting deelde. De dag na de conferentie vraag ik aan Tolstaja of het vaker gebeurt dat westerlingen Rusland niet begrijpen. Tolstaja zucht diep: 'Dit gebeurt erg vaak. Opgeleide Russen kennen zowel de Russische *narod*, het volk, en de vereuropeeste Russen. De laatste groep kun je de liberale democraten noemen. In hun dagelijkse leven gedragen zij zich alsof ze liberale democraten zijn. Ze zijn voor gerechtigheid en voor meer vrijheden; meer vrijheden dan het gewone volk of instituties, zoals de kerk, zouden toestaan. De geseculariseerde, vereuropeeste Russen zijn net als mensen in het Westen. Wonend in Rusland kennen ze ook de andere kant. Ze zien wat er met de *narod* gebeurt en hoe deze mensen ergens op reageren. Deze mensen zijn niet slecht, maar anders. Als we dit proberen uit te leggen, stappen we op gevaarlijke, politiek-incorrecte grond. In zekere zin kan er naar de *narod* worden verwezen als primitieve stammen, als gekoloniseerde naties, ook al zijn ze niet gekoloniseerd, als een groep die nooit het recht had te worden onderwezen. Ze kregen onderwijs aangeboden, maar over het algemeen namen ze dit niet aan. Ze accepteerden het niet. Ze leven volgens hun eigen kaders'.

Volgens de schrijfster zijn er verschillende verklaringen voor het anders-zijn van deze mensen. Tolstaja: 'Mogelijk zijn ze historisch gezien anders. Driehonderd jaar lijfeigenschap maakte deze groep anders. Ze zijn op hun eigen manier slim. Ze vertrouwen niemand. Bij peilingen geven ze vreemde en verkeerde antwoorden op

gestelde vragen. Ze zien opiniepeilingen als iets provocerends en geven antwoorden waarvan ze denken dat de opiniepeiler die wil horen. Je krijgt alleen sommige dingen over hun leven te horen als je naast ze leeft; ik bedoel niet samenleven, want dat staan ze niet toe. Ze weten dat je anders bent en voelen dat. Je hebt iets dat zij niet hebben en niet nodig hebben. Dit iets is misschien een kritische benadering. De gewoonte om zaken kritisch te benaderen. Zij gebruiken andere middelen om de wereld te begrijpen. Het is bijzonder lastig om dit aan westerlingen uit te leggen. Er moeten delen van de westerse bevolking zijn die lijken op deze Russische bevolkingsgroep, maar zij nemen mogelijk niet deel aan de samenleving zoals de Russische *narod* dat doet'.

'HET MAAKT NIET UIT WIE PRESIDENT VAN RUSLAND IS. HET SYSTEEM VERANDERT NIET.'

Westerse media schrijven regelmatig over de populariteit van Vladimir Poetin onder de bevolking. Is er voor Russen een alternatief voor Poetin?

'Er zijn allerlei alternatieven voor Poetin, maar het komt altijd op hetzelfde neer. Het maakt niet uit wie president van Rusland is. Het systeem verandert niet. Vanuit dat perspectief is er geen alternatief. Een persoon met een andere geest zal zijn baan snel verliezen. Hij wordt vervangen,

zo niet gedood door een bepaalde groep.' Tolstaja beschrijft vervolgens een machtige groep, de *siloviki*, die bestaat uit (voormalige) medewerkers van het leger, de inlichtingendiensten en de politie. Tolstaja: 'We weten niet hoe zij te werk gaan. We weten alleen dat ze elkaar niet mogen waardoor er enige balans is. Er is een privé-geheime dienst, een privépolitie en er zijn privélegers. Dit is altijd zo geweest. In de jaren negentig werd aangenomen dat alles uit elkaar viel, maar dit was niet het geval. Bij de zogenaamde liberale televisiezender NTV had onder meer oud-KGB-generaal Filipp Bobkov het voor het zeggen. Jevgeni Kiselov [destijds televisiejournalist, *IP*], eveneens gezien als een liberaal, kwam van de KGB-school. Toen sloten de mensen in zijn omgeving hun ogen. In zekere zin maakte het toch niet uit. Als je iets verwoest, zoals de Sovjet-Unie, en het weer gaat opbouwen, dan heb je dezelfde stenen. Deze stenen zijn KGB'ers, waaronder KGB'ers die vanbinnen liberaal zijn, enzovoorts. Dat iemand een KGB'er is, zegt niets. Hij kan een bepaalde kant kiezen. Of meer'.

De vraag rijst of er ooit sprake was van eerlijke verkiezingen in Rusland. Tolstaja reageert hierop door een definitie als uitgangspunt te nemen. 'Als er eerlijke verkiezingen zijn waarbij niet wordt gemanipuleerd, dan krijg je criminelen aan de macht. Zij gaan verkiezingen manipuleren als dat niet door een ander gebeurt. Mensen stemmen op criminelen als zij beloven een kasteel te bouwen in dat kleine plaatsje. Het is een sprookje. Veel van hen hebben een mythologische gemoedstoestand. Als iemand iets belooft, dan krijg je dat ook', zegt Tolstaja. De schrijfster verwijst vervolgens naar de woorden van een beroemde Russische dichter. Tolstaja: 'In de negentiende eeuw schreef de dichter Nikolaj Nekrasov het gedicht *Wie leeft er goed in Rusland?*. Dit gedicht bevat meerdere interessante episodes. Er is een episode over boeren die een Duitse manager hadden. De

'Is Poetin de almachtige monarch die niets kan doen tegen dit systeem, waarin bureaucraten, rijkelui en het leger het voor het zeggen hebben? Ik heb hier geen antwoord op.'
(foto: The Presidential Press and Information Office)

manager was accuraat en punctueel. Ze vermoordden hem. Waarom? De manager wilde een weg bouwen. Ze wilden geen weg, omdat de belastinginner dan langs kon komen'.

Het valt mij op dat iedereen, die op welke wijze dan ook, met Poetin in verband kan worden gebracht op felle kritiek kan rekenen vanuit de tegenstanders van Poetin.

'Ze vallen iedereen aan die enigszins met Poetin is verbonden. Niemand weet wie of wat Poetin is. Het enige wat deze critici kunnen doen is gokken en vervolgens haten. Ze geloven dat alles wat er gebeurt

door Poetin komt. Ongeveer vijftien jaar geleden werkte ik samen met vrienden als speechschrijver. Destijds waren er nog min of meer vrije verkiezingen. We werkten voor de democraten. De senator voor wie wij de teksten schreven, vroeg ons om ook korte teksten te schrijven voor iemand anders, soms ook voor Poetin. Bijvoorbeeld: Poetin gaat naar Griekenland waar hij een korte speech moest houden op de universiteit van Athene. Ons werd gevraagd om een korte speech van tien regels te schrijven in de geest van 'Athene is de kraamkamer van de democratie, wij zijn volgelingen van deze democratie, wat fantastisch om hier te zijn, et cetera'. Niet

alleen ons bureau leverde een tekst aan. Diverse groepen schreven teksten. Een vrouw verzamelde alle teksten, koos een tekst uit en Poetin las deze vervolgens voor. Uiteindelijk koos zij voor de speech in Athene voor onze tekst. Poetin sprak mijn woorden uit. Denkt hij zo? Nee. Hij opent zijn mond en zingt als een zanger die zich aan zijn tekst houdt. Ik denk niet dat hij zelf zijn speeches schrijft. Tegenwoordig zijn mensen zoals ik, liberale democraten, niet langer meer werkzaam voor dit soort tekstbureaus. Poetin moet overal op reageren, als er iemand is gedood of moet worden gefeliciteerd, en ga zo maar door.'

Denkt u dat de macht van de persoon Poetin door het Westen wordt overschat?

'Ik weet niet of mensen in het Westen de macht van Poetin overschatten, want in Rusland overschatten mensen zijn macht evenzeer. Ik weet niet of ze gelijk hebben of niet. Ik heb de neiging om de macht van Poetin te onderschatten. Ik denk dat Poetin niet kan doen wat hij zelf zou willen. Het systeem werkt zo. Ik herinner mij een verhaal over de nogal patriottistische en conservatieve tsaar Alexander III. Hij zette de hervormingen van de liberale, en uiteindelijk vanwege zijn opvattingen gedode tsaar Alexander II stop. Alexander III kwam bijna om het leven bij een treinongeval toen hij met zijn familie vanuit het zuiden, de Krim, terugkeerde. Hij wilde dat het sneller ging. De trein ontspoorde. Iedereen ging ervan uit dat het om een terroristische aanslag ging. Uit onderzoek bleek dat het niet om een aanslag ging, maar om een

GESCHIEDENIS

Om Rusland en het Russische volk te begrijpen, is kennis van de geschiedenis van dit land onontbeerlijk. Over de vraag hoe Rusland met historische gebeurtenissen om moet gaan, is nog altijd discussie. In zijn boek *De toekomst die nooit kwam* (2019, Van Oorschot) toont Ruslandkenner Marc Jansen aan dat het voor machthebbers niet eenvoudig is om de juiste balans te vinden. Jansen merkt op dat er in Rusland 'nooit een scherpe historische breuk tussen de Stalintijd en de periode erna is geweest' en dat Poetin zowel de vereerders van Josef Stalin als zijn critici tevreden probeert te stellen. 'Hij eert de slachtoffers van de "repressies" zonder uit te leggen waar die vandaan kwamen. Tegelijkertijd beschouwt hij "excessieve demonisering" van Stalin als een "aanval op Rusland"', schrijft Jansen. Wie zich in de roemrijke geschiedenis van het land wil verdiepen, moet zeker het boek *Een geschiedenis van Rusland* lezen dat Jansen samen met J.W. Bezemer schreef en dat eveneens bij Van Oorschot verscheen. De auteurs nemen de lezers mee naar het prille begin. Dat de Russische geschiedenis min of meer in Kiev aanvangt, mag gelet op de gebeurtenissen van de afgelopen jaren, opvallend worden genoemd. Overigens bevat dit boek een vrij compleet overzicht van de Russische historie, eindigend met de Oekraïne-crisis en een analyse van het huidige Rusland. Het boek is gedetailleerd, maar ook goed leesbaar. De onrust bij de huidige machthebbers nadat afgelopen zomer duizenden Moskovieten de straat opgingen, wekt gelet op de politieke geschiedenis van het land geen verbazing.

typisch Russische situatie. Decennia voor het ongeluk werden de spoorwegen door private partijen aangelegd. Later kocht de overheid de spoorwegen op. Ze betaalde de inkomsten van het beste jaar maal vijfentwintig. Vanaf dat moment stopten de reparaties aan het spoor. Alles ging rotten. De onderzoeker legde aan de tsaar uit dat het geen aanslag betrof, maar dat het ongeluk voortkwam uit een Russische houding, zoals corruptie. De tsaar geloofde hem, maar het lukte de tsaar niet om de samenleving, de corrupte bureaucratie en eigenaren van de spoorwegen te overtuigen. Ik vond het fascinerend dat de tsaar niets kon doen tegen zijn eigen bureaucratie. Tsaar Nicolaas I, eveneens een dictator natuurlijk, zei dat Rusland werd geleid door tienduizenden bureaucraten en niet door de tsaar. Als je dit soort verhalen leest, vraag je je af hoe het nu zit. Is Poetin de almachtige monarch die niets kan doen tegen dit systeem, waarin bureaucraten, rijkelui en het leger het voor het zeggen hebben? Ik heb hier geen antwoord op.'

Westerse media leggen desondanks vaak een direct verband tussen het Kremlin en moorden. Wat vindt u van deze benadering?

'De beroemde journalisten die om het leven kwamen zijn muggen voor Poetin. Waarom zou Poetin deze mensen laten doden en zichzelf in een moeilijke positie brengen?' Tolstaja gaat vervolgens in op de ban op het Russische cybersecurity-bedrijf Kaspersky Lab.: 'Of Kasperski een spion of een hacker is, maakt niet uit. De Verenigde Staten wilden zijn bedrijf vernietigen. Als de Verenigde Staten zeggen dat de software van Kaspersky malware is, kopen Amerikanen het product niet meer. Een van de redenen die de Amerikanen voor de ban gaven, is dat Kasperski een agent van Poetin is, omdat zijn kantoor op anderhalve kilometer afstand van het Kremlin ligt. Hoe stellen zij zich dit voor? Het is een elektronisch ding! Kasperski kon in Vietnam zitten, de afstand doet er niet toe. Maar nee, alsof Kasperski elke ochtend zijn jas aandoet en naar het Kremlin gaat om vanuit daar te spioneren.' ♦

Op zaterdag 21 september vindt het jubileumsymposium van het Nexus Instituut in het gebouw van Nationale Opera & Ballet plaats. Meer informatie vindt u op de website van het Nexus Instituut.

STEEF

EEN DOMME KEUZE

Over onderwijsminister Plasterk wordt weleens gezegd dat hij zo'n goede minister was, omdat hij het onderwijs met rust liet. Hij ontving destijds het rapport van de commissie-Dijsselbloem en dacht er goed aan te doen om maar eens even niets te doen. Inderdaad, geen domme keuze. Inmiddels zijn we halverwege kabinet-Rutte III met Arie Slob. Hij lijkt een voorbeeld aan zijn voorganger te nemen: om maar eens even niets te doen.

In mijn column bij het aantreden van dit kabinet noemde ik het een gouden zet om onderwijsman Slob op deze positie te zetten. Ook ik had bij aanvang veel sympathie voor deze oud-leraar maatschappijleer. Al is het makkelijk scoren als je voorganger Sander Dekker is. We zijn nu twee jaar verder en het opgebouwde krediet is wat mij betreft op.

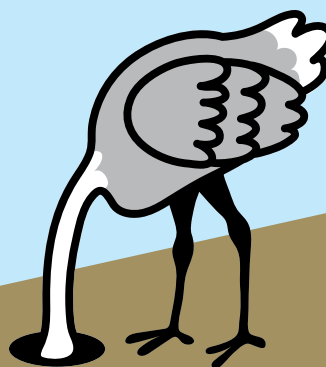
Elke week is het onderwijs nieuws. En geen goed nieuws: 'Lerarentekort loopt verder op: funest voor de kwaliteit', 'Leraren kampen met grote problemen door passend onderwijs' en 'Onderwijs doet nogmaals verzoek aan Slob om extra geld'. Dit zijn zomaar wat recente nieuwskoppen die voorbijkwamen bij het schrijven van deze column.

Als ik op de site van het ministerie bij de nieuwsberichten kijk, dan bestaan er geen lerarentekort of problemen in het (passend) onderwijs. Slob steekt zijn kop in het zand en roept af en toe dat er met 'man en macht' aan wordt gewerkt. Maar op een paar halfslachtige ideetjes na, zien we niets gebeuren. Dit terwijl de roep om hulp alleen maar groter lijkt te worden. Zelfs de Tweede Kamer lijkt geen vat op deze minister te kunnen krijgen.

Ik maak me zorgen. In mijn regio, buiten de randstad, valt het nog mee. Al voelen wij ook dat er geen ruime keuze uit leraren is en dat passend onderwijs niet werkt. In de randstad zijn de problemen des te groter. Wat doet dit met het niveau van onze leerlingen op lange termijn? Wat doet dit met de kinderen die nu thuis zitten omdat er op school geen plek meer voor hen is?

Kon ik maar een jaar of tien vooruitkijken. Hoe staat het dan met het onderwijs? Vermoedelijk is er dan recent een parlementaire enquête verschenen. Daaruit zal duidelijk zijn geworden dat er onvoldoende naar het werkveld is geluisterd, dat door het lerarentekort de kansenongelijkheid is toegenomen en dat er uit bezuinigingsmotieven beslissingen zijn genomen. Dan gaat Slob de boeken in als de onderwijsminister die niets deed. Een domme keuze. ♦

STEF VAN DER LINDEN
(maatschappijleer.net)

JONGEREN EN GELD: EEN GOUDEN COMBINATIE?

'MEVROUW, HOEVEEL VERDIENT U EIGENLIJK?'

Iedere docent krijgt er weleens mee te maken: vragen van leerlingen waar je eigenlijk geen antwoord op wilt geven of die je op z'n minst ongemakkelijk vindt. Bij mij is geld, en specifiek mijn eigen inkomsten en uitgaven, zo'n heikel punt.

RIANNE BRINK

Regelmatig krijg ik de vraag hoeveel ik nou eigenlijk 'met dit werk' verdien en waaraan ik zoal mijn geld uitgeef. Als docent zorgt dit voor een tweestrijd. Het is niet dat ik geen persoonlijke zaken wil delen, soms hebben persoonlijke ontboezemingen zelfs een uiterst positief effect op je klassen-

management, denk aan wederzijds begrip en acceptatie, maar hoe ver ga je hierin? Met behulp van Diversion, een bureau voor maatschappelijke innovatie dat het project MoneyWays aanbiedt, vond ik de gulden middenweg.

JONGEREN EN GELD

Het valt me op dat de medewerkers van Diversion niet de enigen zijn die zich inzetten voor meer onderwijs over geld op het voortgezet en middelbaar beroeps- onderwijs. De laatste tijd schiet het lesmateriaal

over jongeren en schulden als paddenstoelen uit de grond. Zo is er lesmateriaal van Stichting Leven en Financiën en heeft ook Stichting Movies that Matter een lessenserie over schulden voor het mbo gemaakt. Is hier sprake van een hype of moeten we in het onderwijs daadwerkelijk de noodklok luiden? 'Dat laatste,' zeggen

senior projectmanager Dominique Snel en projectmedewerker en peer educator Rhodé Nobel van Diversion en nauw betrokken bij MoneyWays. Ditzelfde staat in *Het Grote Schulden Preventieboek* dat het projectbureau onlangs uitbracht en naar zo veel mogelijk beleidsmakers stuurde. 'De urgentie is hoog. Door onze samenwerking met het Nibud kwamen we erachter

dat 14,5 procent van de jongeren een of meer risicovolle schulden en betalingsachterstanden heeft. Nieuwe ontwikkelingen, zoals het achteraf betalen met AfterPay en het kopen van zogeheten loot-boxes (schatkistjes met onbekende inhoud die een gamer kunnen helpen winnen) versterken deze trend. Naast dat we met ons project MoneyWays langs scholen door heel Nederland gaan, proberen we gemeenten het belang van schuldpreventie uit te leggen en lobbyen

MoneyWays in de klas

we in Den Haag om onderwijs over schulden standaard in het curriculum te krijgen.' Het uitgangspunt van het project is helder: beter voorkomen dan genezen. Raken mensen op jonge leeftijd al in de financiële problemen, dan blijven ze vaak jaren klant van de schuldhulpverlening.

MONEYWAYS

Als ik in de pauze uit het raam van mijn klaslokaal kijk, zie ik mijn leerlingen in de rij voor de Turkse bakker staan. Daar rollen de euro's elke dag met grote vanzelfsprekendheid over de toonbank. Je wilt dat leerlingen bewust met geld leren omgaan en beseffen dat het zakgeld dat ze er in een dag doorheen jagen niet meer terugkomt. Maar er is meer. Snel en Nobel: 'De kennis-overdracht is breder. Met name de sociaal-emotionele kant van geld staat centraal. Je moet geldzaken in de klas bespreekbaar durven te maken en het taboe dat daaromheen hangt doorbreken'. Ze zijn het met mij eens dat het voor docenten vaak moeilijk is hierin de juiste balans te vinden. 'Docenten zijn bang de verhouding die ze met de leerlingen hebben te verstoren als ze te diep op deze materie en hun persoonlijke situatie ingaan. Hierbij kunnen wij docenten helpen. Jongeren zijn erg beïnvloedbaar door andere jongeren. Daar maken wij gebruik van.' Diversion zet zogeheten *peer educators* in: jongeren die door hun persoonlijke ervaringen als identificeerbare rolmodellen voor scholieren dienen. Door hen de gastlessen te laten verzorgen, sluit het projectbureau beter aan op de leefwereld van de leerlingen en maakt het een abstract onderwerp persoonlijk. *Peer educators* kunnen, veel beter dan docenten, de kwetsbaarheid tonen die nodig is om geldzaken bespreekbaar te maken. Ook mij valt het tijdens de drie gastlessen van Diversion op hoe open mijn leerlingen over hun eigen financiële situatie zijn. Zonder blikken of blozen vullen ze met behulp van de *peer educators* hun persoonlijke balans in en praten ze open over de financiële struikelblokken die ze ervaren. Op de vraag wat ze allemaal moeten regelen als ze achttien worden, blijft het echter verdacht stil. Opvallend weinig leerlingen weten iets over het aanvragen van een zorgverzekering, studielening of toeslag. Ik besef hierdoor eens te meer hoe belangrijk deze lessen zijn. Bij vakken als economie en management en organisatie leren ze heus wel wat een balans is en kunnen ze er met een beetje geluk een invullen, maar voor zoiets praktisch als het aanvragen van een zorgverzekering lijkt in het huidige curriculum geen plaats te zijn. Dat baart mij zorgen.

RESULTAAT?

Het doel van het project *MoneyWays* is tweeledig. Snel: 'De redzaamheid van jongeren staat centraal: zelf financiële kennis en kunde in huis hebben en halen en weten wanneer je anderen om hulp moet vragen. Daarnaast ligt de kracht van het programma in het aankaarten van de sociaal-emotionele kant van geld, zoals groepsdruk, opgroeien in armoede en financiële verleidingen'. De resultaten zijn positief. 'Natuurlijk kunnen we niet elke les een jongere met betaalachterstanden direct naar de juiste zorginstantie doorsturen. Daarbij komt dat onze *peer educators* vaak slechts kunnen gissen naar of een jongere betaalachterstanden heeft of niet. Ze doen handreikingen en fungeren als breekijzer om het gesprek op gang te brengen en barrières te verkleinen. We merken dat jongeren vaak veel kunnen leren. Ook is het fijn om te zien dat veel scholen meer belang aan financiële educatie hechten en de link leggen met organisaties die hulp kunnen bieden.'

GEMEENTE

Diversion betreft naast scholen, ook gemeenten actief bij het project. *Het Grote Schulden Preventieboek* is naar zo veel mogelijk beleidsmakers in de regio gestuurd. 'Met het boek willen we gemeentelijke partijen oproepen om meer te doen om schulden en armoede onder jongeren te voorkomen. Elke gemeente vindt de preventie van schulden onder jongeren belangrijk. Gek genoeg, zien we dat dit belang bij veel gemeenten in de praktijk niet naar een concrete en werkende aanpak wordt vertaald. De

aandacht gaat nu vooral uit naar het begeleiden van mensen die al in de schulden zitten. Preventie, waar de meeste winst mee te behalen valt, is het ondergeschoven kindje.' In het boek staan praktische opdrachten die gemeenten kunnen gebruiken om hun huidige werkwijze onder de loep te nemen en concreet na te denken over hoe ze maximale impact bij jongeren kunnen creëren.

ZO WEINIG?

Na de drie gastlessen besteed ik een les aan een evaluatie. De leerlingen zijn positief. De verhalen van de *peer educators* waren interessant en met name van het onderdeel *18+* hebben ze het nodige opgestoken. Ook ik ben tevreden. Of de rij voor de Turkse bakker vandaag kleiner was dan in de weken daarvoor weet ik niet, maar de lessen hebben in elk geval voor een open dialoog gezorgd. De leerlingen gaan actief met het lesmateriaal aan de slag. Zo hebben ze inmiddels op internet de cao voor het voortgezet onderwijs gevonden: 'Zo weinig, mevrouw? En daar heeft u nou jaren voor gestudeerd? Ik zou een andere baan gaan zoeken!'. ♦

Rianne Brink is als auteur/redacteur verbonden aan Uitgeverij Essener. Daarvoor was zij docent maatschappijleer, maatschappijkunde, maatschappijwetenschappen en Nederlands.

PROJECTEN

Wilt u meer over dit project weten?
Ga dan naar: www.diversion.nl.

ANDERE PROJECTEN OVER JONGEREN EN GELD

- Stichting Leven en Financiën (LEF): een lesprogramma voor het mbo waarin jongeren van 15 tot en met 22 jaar leren verantwoord met geld om te gaan. Dit doen ze met behulp van (gast)docenten uit de financiële sector.
- *Schuldig* van Movies that Matter: een bioscoopprogramma voor het mbo waarin jongeren aan de hand van de succesvolle docu-serie *Schuldig* worden uitgedaagd om een mening te vormen over de vraag: 'Is een financiële schuld een probleem van het individu of van de samenleving?'
- *Week van het geld*: initiatief van Wijzer in geldzaken. Tijdens deze week worden er activiteiten over geld georganiseerd. Lesmateriaal is beschikbaar voor het primair, voortgezet, speciaal en middelbaar beroepsonderwijs. Van 23 tot en met 27 maart 2020 vindt de tiende editie van de *Week van het geld* plaats.

VERGELIJKING KLIMAATVISIE VAN NEDERLANDSE EN EUROPESE JONGEREN

GENERATIE Z LIJKT GROEN, MAAR IS DAT NIET OVERAL

Naast de millennials, de mensen die tussen 1980 en 2000 zijn geboren, krijgt inmiddels ook Generatie Z, de jongeren die sinds 2000 zijn geboren (volgens sommigen begint generatie Z al vanaf het geboortjaar 1995) stemrecht. Dit is de generatie die ook bij ons op school rondloopt.

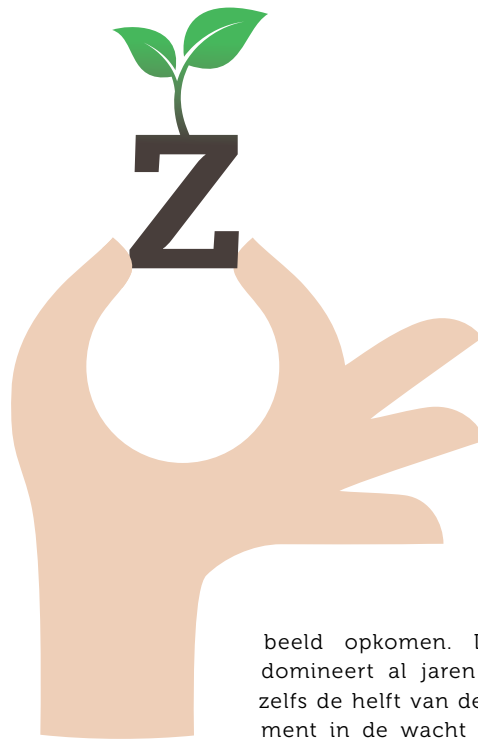
Welke politieke ideeën hebben zij? De uitslagen van de Europese verkiezingen vormen voor *M&P* aanleiding een kijkje over de grenzen te nemen.

VINCENT DE GEUS

Duizenden Nederlandse jongeren gingen afgelopen voorjaar de straat op om voor een beter klimaat te strijden. Dit was niet eerder vertoond. Niet alleen protesteerden jongeren voor een beter klimaatbeleid, ook in hun stemgedrag lieten jongeren hun groene standpunten doorklinken. GroenLinks won de verkiezingen bij de Scholierenverkiezingen voor het Europees Parlement. In vergelijking met eerdere generaties lijkt Generatie Z een stuk groener. Gedoopt tot *klimaatspijbelaars*, trokken jongeren ten strijde, in hun acties gesteund door docenten en wetenschappers. Dit is de generatie die straks in een elektrische deelauto rijdt, voor wie veganistisch eten de norm wordt en die over enkele decennia uitstootvrij moet gaan leven. Nederlandse jongeren denken in groten getale groen, maar hoe zit dat bij onze burens? We nemen een kijkje over de grenzen.

DUITSLAND: MÉÉR GROEN

Net als in Nederland heeft ook in Duitsland de groene partij de wind in de zeilen. In het Duitse equivalent van de Scholierenverkiezingen, *Juniorwahl*, stemden meer dan een derde van de jongeren op Die Grünen. Uit de verkiezingsuitslag voor het Europees Parlement kwam hetzelfde beeld naar voren. Verreweg de meeste jongeren tussen de 18 en 24 jaar stemden op de groene partij.¹ Het succes van Die Grünen wordt in Duitsland verklaard door de grote zorgen van de burgers over het klimaat. Voor bijna 50 procent van de kiezers in Duitsland zou het klimaat in aanloop naar de Europese verkiezingen het belangrijkste verkiezingsthema zijn geweest.² Dat Die Grünen zoveel stemmen behaalde, zou ook worden verklaard door de invloed van enkele progressieve bekende

Duitsers, onder wie de populaire 26-jarige YouTuber Rezo. Voorafgaand aan de verkiezingen uitte hij felle kritiek op het CDU/CSU-beleid in een filmpje dat massaal werd gedeeld en meer dan 11 miljoen keer werd bekeken.³ Veel jongeren voelden weinig affiniteit met de brede volkspartijen en stemden groen.

POLEN: VOOR VOLK EN VADERLAND

In Polen zien we een heel ander beeld opkomen. De eurokritische conservatieve PiS domineert al jaren de Poolse politiek en wist dit jaar zelfs de helft van de Poolse zetels in het Europees Parlement in de wacht te slepen. De groene partij in Polen kreeg geen voet aan de grond, ook niet bij jongeren. Sterker nog, het lijkt erop dat Poolse jongeren gemiddeld conservatiever en nationalistischer zijn dan hun ouders. De conservatief-nationalistische groep *Heel-Poolse Jeugd* is een machtsfactor van belang in de Poolse samenleving en samen met andere groeperingen weten zij elk jaar op de onafhankelijkheidsdag in november tienduizenden jongeren de straat op te krijgen om tegen diverse progressieve standpunten te protesteren.⁴ Uit een omvangrijk onderzoek uit november 2018 wordt de conclusie getrokken dat slechts 9 procent van de Poolse jongeren zichzelf als kosmopoliet beschouwt.⁵ Vanuit onzekerheid over hun toekomst, zouden Poolse jongeren hun landsgrenzen liever iets verder optrekken. Toch is er ook een ander verhaal. Zo werd begin dit jaar in Polen de nieuwe partij *Wiosna* opgericht, hetgeen 'Lente' betekent. Met progressieve standpunten wist deze partij ook jongeren voor zich te winnen en kreeg zij drie zetels in het Europees Parlement. Er is dus enige aanhang voor progressieve standpunten, maar de meeste Poolse jongeren lijken met traditionele standpunten allereerst voor volk en vaderland te staan.

Generatie Z laat van zich horen tijdens een klimaatprotest in Groningen (foto: Mark Vletter)

ITALIË: MEER WERK EN WELVAART

We gaan naar het zuiden, naar Italië. Italië is de afgelopen vijftien jaar sterk 'vergroend' in haar energievoorziening. Een politieke machtsfactor vormen de groenen echter niet. Nog geen 2,5 procent van de stemmen wist Verdi bij de afgelopen Europese verkiezingen te behalen. In de nationale parlementsverkiezingen in 2018 werd de populistische Vijfsterrenbeweging de grootste partij. Onder jongeren van 18 tot 30 jaar wist deze partij maar liefst 44 procent van de stemmen te behalen.⁶ Volgens Italië-expert Pawel Tokarski moesten deze stemmen vooral als proteststemmen van jongeren worden gezien. Gebrek aan toekomstperspectief in het land waar de economie al jarenlang in het slop zit en jeugdwerkloosheid structureel hoog is, zou de belangrijkste motivatie zijn. Afgelopen voorjaar meldde de *Financial Times* zelfs dat jeugdwerkloosheid in Italië met 33 procent inmiddels de op een na hoogste binnen de Eurozone is en dat het op dit gebied alleen nog Griekenland als schrikbeeld boven zich heeft staan. In verband met het lage geboortecijfer en het grote aantal jongeren dat - in de zoektocht naar werk - Italië voor een ander Europees land verruilt, maakt dat de stem van Italiaanse jongeren relatief weinig gewicht heeft. Voor de afgelopen Europese verkiezingen maakte dit echter niet uit. In hun stemgedrag gingen Italiaanse jongeren mee met hun ouders. Waar in 2018 de populistische Vijfsterrenbeweging nog de grootste partij werd, stemden Italiaanse jongeren in 2019 in de hoop op een betere toekomst in meerderheid op Lega Nord, de nationalistische partij van Matteo Salvini⁷; werk en welvaart hebben bij jonge Italianen prioriteit.

FRANKRIJK: GROENEN VORMEN DE VERRASSING

In Frankrijk wordt politiek nieuws de laatste jaren vooral gedomineerd door de partij van Emmanuel Macron en de partij van Marine Le Pen. Waar de strijd in Frankrijk in het verleden vaak tussen linkse socialisten en rechtse republikeinen werd gevoerd, gaat het nu vooral tussen de progressieven en de conservatieven. Enigszins onverwacht en verrassend was dan ook het resultaat van de Franse groene partij. Met afstand werd de EELV de derde partij van het land. Nadere studie wees uit dat deze partij onder Franse jongeren - net als in Nederland en Duitsland - de meest

populaire partij bleek te zijn.⁸ Een kwart van de jongeren tussen de 18 en 24 jaar stemde op de groene partij. De partijen van Macron en Le Pen moesten het volgens een peiling doen met slechts, respectievelijk, 12 procent en 15 procent.

VERSCHILLENDE IDEEËN

Wereldwijde klimaatprotesten kunnen de boodschap afgeven dat Generatie Z massaal achter groene partijen staat. Worden de resultaten van de afgelopen verkiezingen echter nauwkeuriger bestudeerd dan blijkt dit niet te kloppen. Groene partijen zijn populair onder West-Europese jongeren, maar in andere landen lijkt de populariteit van groene partijen een stuk lager te zijn. Net als voor eerdere generaties geldt dat cultuur en omgeving een grote invloed op politieke ideeën en stemgedrag hebben. Van het bestaan van één gezamenlijke generatie Europese jongeren kan zeker niet worden gesproken. Net als eerdere generaties bestaat Generatie Z bestaat - net als eerdere generaties - uit allerlei groepen en individuen met verschillende politieke ideeën en opvattingen. ◆

Noten

1. <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/2019-05-26-EP-DE/umfrage-alter.shtml>
2. <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/05/31/duitse-jongeren-wisten-ook-hun-omas-groen-te-laten-stemmen-a3962241>
3. <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/05/23/cdu-worstelt-met-kritische-video-duitse-youtuber-a3961341#photo>
4. <https://www.wsj.com/articles/polish-nationalist-youth-march-draws-thousands-in-capital-1510429006>
5. <https://www.dw.com/en/polands-young-voters-turning-to-the-right/a-47439606>
6. <https://www.spiegel.de/politik/ausland/italien-junge-waehler-verhelfen-rechtspopulisten-zum-erfolg-a-1210324.html>
7. [https://www.wired.it/attualita/politica/2019/05/29/europee-giovani-italiani-votato-lega-salvini/?refresh_ce="](https://www.wired.it/attualita/politica/2019/05/29/europee-giovani-italiani-votato-lega-salvini/?refresh_ce=)
8. <https://start.lesechos.fr/actus/international/europeennes-quel-resultat-si-seuls-les-jeunes-avaient-vote-15140.php>

VERLAGING VAN DE KIESGERECHTIGDE LEEFTIJD

WAT ALS 16- TOT 18-JARIGEN MOGEN STEMMEN?

De Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) bracht in juni het rapport *Jong geleerd oud gedaan* uit waarin wordt gepleit voor experimenten met het verlagen van de stemleeftijd naar 16 jaar. Maar wat is het effect als 16- en 17-jarigen mogen stemmen? Daarvoor kan worden gekeken naar de resultaten van de Scholierenverkiezingen.

BAS BANNING

Scholierenverkiezingen zijn een simulatie van echte verkiezingen waarbij leerlingen kunnen stemmen op de partijen die ook aan de echte verkiezingen deelnemen. De verkiezingen starten een week voor de verkiezingen en lopen tot de middag voor de echte verkiezingen. Overeenkomst met de echte verkiezingen is dat er ook op papier wordt gestemd. Een verschil is echter dat er op partijen wordt gestemd en niet op personen.

PATROON

Er bestaat al jarenlang een vaste verhouding tussen de aanhang van een politieke partij onder scholieren en de aanhang van dezelfde partij onder volwassenen. Een partij die sterk wint, wint onder scholieren nog sterker. Dat gebeurde met D66 in 1994, met de PVV in 2010 en met GroenLinks tijdens de laatste verkiezingen van 2017. Sommige scores structureel lager, anderen weer structureel hoger.

GroenLinks en D66 scoren veel hoger bij de Scholierenverkiezingen, het CDA veel lager. Naast de traditionele partijen stemmen scholieren vaak ook op nieuwe partijen (zie kader). Forum voor Democratie is daarentegen weer veel minder populair onder jongeren. Ze kregen één zetel bij de Scholierenverkiezingen van de Tweede Kamer.

NIEUWE PARTIJEN

Als de Scholieren het voor het zeggen hadden dan zaten de volgende partijen in de Tweede Kamer:

- Partij van Ongehuwden (1967)
- Partij van de Toekomst (2002, 2003, 2012)
- Lijst Ratelband (2003)
- Piratenpartij (2010-nu)
- Jezus Leeft (2017)

LINKSER OF RECHTSER?

Vaak wordt er op sociale media gesuggereerd dat scholieren veel linkser (of veel rechtser) zijn dan volwassenen. Scholieren zijn echter net mensen. Ze stemmen zowel rechts als links. Vanaf 2002 wonnen LPF, PvdA, PVV en GroenLinks de Scholierenverkiezingen. Wel kunnen zeer uitgesproken partijen doorgaans op meer steun onder jongeren rekenen, zoals de Centrumdemocraten. Als het aan scholieren lag dan haalden de Centrumdemocraten in 1994 maar liefst zeven zetels en in 1998 zes zetels.

18- TOT 24-JARIGEN

Als de opiniepeilingen van de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen onder 18- tot 24-jarige stemmers worden bekeken dan wordt zichtbaar dat de uitslag van de Scholierenverkiezingen grote overeenkomsten vertoont. In 2012 en 2017 scoren GroenLinks, PvdA en PVV hoger bij scholieren dan bij 18- tot 24-jarigen. Het zou verder onderzoek vereisen over meerdere verkiezingen om hier harde conclusies uit te trekken.

KANTTEKENINGEN

Wat als we de stemleeftijd zouden verlagen naar 16 jaar? Zegt het stemgedrag van de scholieren tijdens de Scholierenverkiezingen iets over hun stemgedrag bij echte verkiezingen? Hier stuiten we op een paar problemen.

12- tot 20-jarigen

Bij scholierenverkiezingen stemmen 12- tot 20-jarigen; van brugklasser tot mbo'er. Er wordt geen onderscheid gemaakt naar leeftijd. Dat is een behoorlijk leeftijdsverschil en dat maakt voorspellen lastig.

Stemplicht

Bij scholierenverkiezingen gaan hele klassen tegelijk stemmen. Veel docenten maken gebruik van 'zachte stemdwang', een soort stemplicht dus. De leerlingen die niet

uit zichzelf zouden stemmen, stemmen dan blanco of op een partij die zich tegen bestaande politieke partijen afzet.

Simulatie

Scholierenverkiezingen zijn natuurlijk een simulatie. Het is goed mogelijk dat leerlingen anders zouden stemmen als er *echt* iets op het spel staat.

Week voor verkiezingen

Een lijsttrekkersdebat of andere gebeurtenissen op de laatste paar dagen kunnen best nog veel invloed hebben, zo is gebleken uit Scholierenverkiezingen voor en na de moord op Pim Fortuyn. De keuzemogelijkheid tussen papieren biljetten of digitaal stemmen leidde in 2002 tot een bijzondere situatie. Scholen die met papieren stembiljetten meededen, organiseerden de Scholierenverkiezingen in de week vóór de verkiezingen (dit in verband met verwerkingstijd), en dus ook vóór de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002. Scholen die digitaal hun stem uitbrachten - iets minder dan de helft - deden dat na de moord op Fortuyn, de dag voorafgaand aan de echte verkiezingen. Door deze bizarre situatie zijn er twee series met uitslagen van 2002 met behoorlijke verschillen, waarbij de gemiddelde uitslag als einduitslag is genomen.

MEER DAN OPINIEPEILING

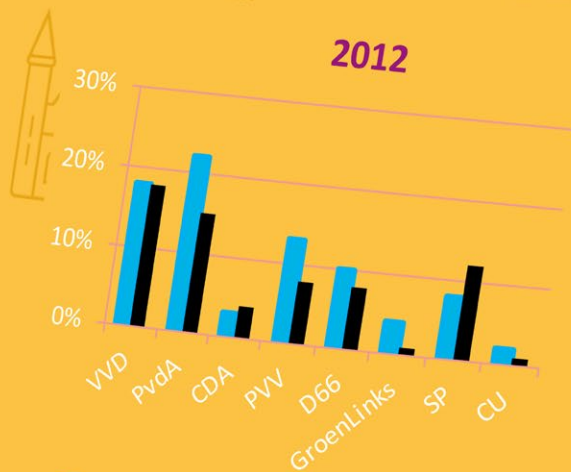
Met de uitslag van de Scholierenverkiezingen kan het stemgedrag van 16- en 17-jarigen niet volledig worden voorspeld. De Scholierenverkiezingen zijn gelukkig veel meer dan een veredelde opiniepeiling. Het is oefenen met democratie. Er staat niets op het spel en toch worden leerlingen voor het eerst gedwongen kleur te bekennen. Bij Scholierenverkiezingen leren ze over het proces van verkiezingen; hoe belangrijk het is dat elke stem wordt geteld en dat de verkiezingen transparant zijn. Ze denken na over politiek en ze leren twijfelen tussen politieke partijen. Want burger zijn in een democratie moet je leren. Interactief leren zoals bij Scholierenverkiezingen is daarbij een goede vorm. ♦

Bron: Bas Banning / ProDemos

ProDemos

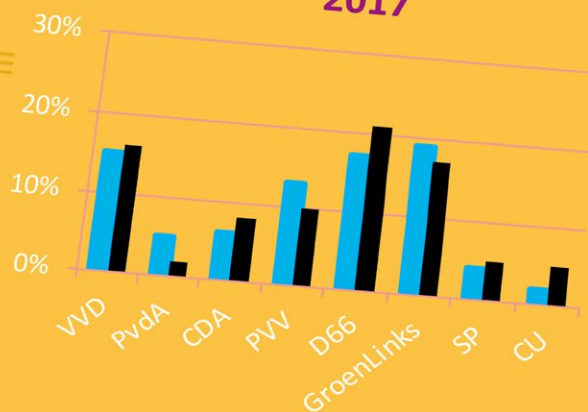
Vergelijking met 18-24 jarigen

2012

■ Scholieren ■ 18-24 jarigen

2017

■ Scholieren ■ 18-24 jarigen

Scholierenverkiezingen

ESSAYWEDSTRIJD RAAD VOOR HET OPENBAAR BESTUUR

STEMMEN VANAF JE ZESTIENDE?!

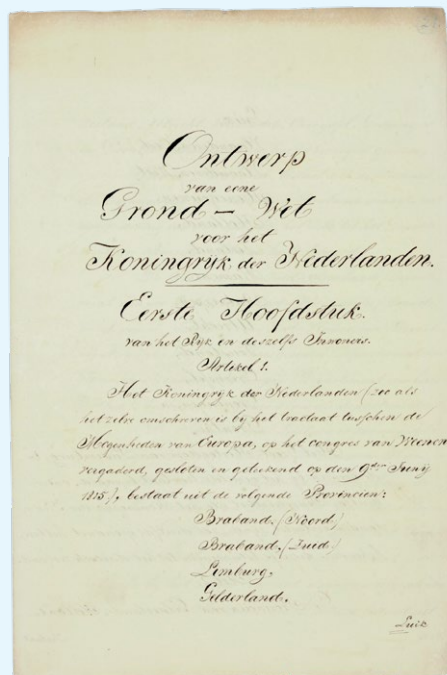
Wanneer je 18 jaar wordt mag je ineens autorijden, alcohol kopen en stemmen; wat een mijlpaal! Maar de afgelopen tijd rijst de vraag of 18 jaar wel een goede minimumleeftijd is voor het kiesrecht: is 16 jaar niet beter? De Raad voor het Openbaar Bestuur doet daar onderzoek naar¹ en organiseerde een columnwedstrijd hierover. De 19-jarige winnares en student Jelin Schut heeft daar zeker ook een mening over!

JELIN SCHUT

Als je eenmaal kiesrecht hebt, mag je op vijf verschillende niveaus stemmen: we hebben Europese, landelijke, provinciale, gemeentelijke en waterschapsverkiezingen. Uit al deze verkiezingen komen (groepen) mensen die over jou en jouw toekomst gaan beslissen. Zo besluiten ze onder meer over het milieu, de gezondheidszorg en de pensioenleeftijd. Of korter: zij bepalen wat er met jouw belastinggeld gebeurt! Nederland telt bijna een half miljoen 16- en 17-jarigen. Zij mogen allemaal nog niet stemmen, terwijl de politiek ook invloed op hen heeft! Bijbaantjes in de supermarkt of in de horeca... en wat denk je van die 21 procent btw die moet worden betaald over de nieuwe telefoon, of die 9 procent btw over het frikandelbroodje in de pauze? 16- en 17-jarigen betalen ook belasting!

MAATSCHAPPIJLEER

Op elk niveau van de middelbare school wordt in de vierde of vijfde klas, wanneer de meeste leerlingen 16 of 17 jaar oud zijn, het vak maatschappijleer gegeven. Zij leren over de rechtsstaat, de politiek en de verzorgingsstaat, maar vervolgens mogen ze niets van die kennis in de praktijk brengen, omdat zij nog niet oud genoeg zijn om te stemmen. Maatschappijleer lijkt me juist *het* vak om jongeren enthousiast te maken voor politiek en Nederland als rechtsstaat. Ik kan me nog goed herinneren dat ik in 2017 maatschappijleer had, terwijl de verkiezingen voor de Tweede Kamer in volle gang waren. Het begon echt tot me door te dringen dat jongeren daadwerkelijk iets kunnen veranderen door te stemmen. 15 maart, de dag van

Voor de aanpassing van de stemgerechtigde leeftijd zal de Grondwet moeten worden aangepast (bron: Nationaal Archief, Den Haag)

de stemmingen, zat ik dan ook beteuterd (de woorden van mijn moeder) te kijken hoe mijn ouders naar mijn oude basisschool gingen om te stemmen. Ik wilde ook stemmen!

Maatschappijleer heeft mij dus echt enthousiast gemaakt voor de politiek en door het vak heb ik ook mijn eigen politieke visie ontwikkeld: daarvoor was ik nooit echt met politiek bezig.

PAPLEPEL

Er wordt weleens gezegd dat hoe eerder je bij de politiek betrokken raakt, hoe groter de kans is dat je later ook betrokken blijft. Je ziet het vaker: kinderen van politici, die de politiek met de paplepel ingegoten

krijgen, die later zelf ook politicus worden. Maar het kan ook kleiner, bijvoorbeeld in die ene maatschappijleerles. Betrokkenheid van jongeren krijg je het snelst wanneer je jongeren mee laat doen; pas dan komt alles tot leven, ook de politiek. Dat ene bolletje dat bij elke verkiezing rood mag worden ingekleurd, dat maakt de politiek levendig.

GRONDWET

Een van de belangrijkste tegenargumenten betreft de belangrijkste wet van Nederland: de Grondwet. Daar staat in dat je achttien jaar oud moet zijn om kiesrecht te hebben. Omdat de Grondwet zo belangrijk is, kost het extreem veel tijd en moeite om hem te veranderen, maar het is *wel* mogelijk! We hebben het namelijk al eerder gedaan! Van 1919 tot 1972 is de minimale stemleeftijd van 25 jaar geleidelijk naar 18 jaar gedaald.

Inmiddels is het bijna vijftig jaar later en ben ik van mening dat we die verandering weer moeten doorvoeren: voor de 16- en 17-jarigen die niet kunnen wachten om te stemmen. Voor jongeren als ik, want ik weet dat ze er zijn: jongeren die op hun zestiende of zeventiende meer politieke belangstelling hebben dan menig 18-plusser. ♦

Noot

1. www.raadopenbaarbestuur.nl/publicaties/d/democratie-algemeen/project-politieke-betrokkenheid-jongeren

Jelin Schut studeert Criminologie en Rechtsgeleerdheid in Leiden. Daarnaast is ze Rechtspraak Reporter voor de Raad voor de Rechtspraak, waarbij ze jongeren enthousiast wil maken voor het recht en alles wat daarbij komt kijken.

VOX POPULI

'HET STEMRECHT MOET NAAR 16 JAAR WORDEN VERLAAGD.'

HAVO-4-LEERLINGEN VAN HET ADRIAAN ROLAND HOLST COLLEGE TE HILVERSUM

BAS BANNING

TOM (16)

VANAF 21 OOK NIET GEK

'Nee. In de leeftijd tussen 16 en 18 zijn kinderen te roekeloos om er goed over na te denken. Daarna kunnen ze meer zelf bepalen, maar stemmen vanaf je eenentwintigste zou ik ook niet gek vinden. Als je 18 bent wordt je vaak nog erg beïnvloed door je ouders. Als je 21 bent ben je vaak het huis uit, dan ben je iets meer op jezelf.'

EVIE (16)

BEÏNVLOEDBAAR

'Nee. Ik zou zelf echt nog niet weten op welke partij ik zou stemmen en ik denk dat heel veel mensen van mijn leeftijd dat nog niet zullen weten. Dus ik vind 18 jaar wel een goede leeftijd. Ik denk dat je op je zestiende ook nog best wel beïnvloedbaar bent. Misschien dat je ouders op je in kunnen praten, of docenten op school. Met 18 jaar ben je zelfstandiger en kun je echt bepalen wat je zelf goed vindt.'

TOM (17)

NOG GEEN KENNIS

'Ik ben voor. Ik denk dat mensen die maatschappijleer op school hebben op die leeftijd dat wel kunnen. Want dan heb je iets van kennis. Maar er zijn ook kinderen van 16 die nog geen maatschappijleer hebben gehad en geen kennis hebben van wat er wordt gestemd. Zij kunnen de stem dan beslissen met iets wat ze misschien niet menen omdat ze wat anders denken maar er geen kennis over hebben.'

JONGEREN EN POLITIEKE BELANGSTELLING, EEN TEGENSTRIJDIGHEID?

De (scholieren)verkiezingen zijn achter de rug. Uit een onderzoek dat in de verkiezingstijd werd uitgevoerd, blijkt dat de politieke interesse en kennis van jongeren te wensen over laat. In dit artikel een genuanceerde analyse.

Judith Hoogwijk
en
Ivo Hartman

GroenLinks en D66 willen de kiesgerechtigde leeftijd verlagen naar 16 jaar. Van de doelgroep zelf hoeven die partijen daar weinig enthousiasme voor te verwachten. Uit het onderzoek dat in april parallel aan de Scholierenverkiezingen '98 werd gehouden, blijkt dat de helft van de jongeren tussen de 16 en de 18 jaar het een slecht of heel slecht idee vindt, nog geen kwart van hen vindt het een goed of heel goed voorstel en de rest laat het lauw of onthoudt zich van mening. De Scholierenverkiezingen laten ook zien dat onder jongeren de CD meer steun heeft dan in het electoraat: bij deze verkiezingen haalde de CD zes zetels terwijl ze in de peilingen op hooguit één zetel stonden en bij de verkiezingen zelfs geen enkele zetel haalden. Zelfs als we in aanmerking nemen dat veel van die CD-stemmen voortkomen uit stoerdoenerij of behoefte aan leeraartje-pesting, dan nog stemt dat niet vrolijk. Zouden die jongens – vooral jongens stemmen CD – zich bij echte verkiezingen zoveel anders gedragen?

Als we dan ook nog weten dat de opkomst bij jongeren van 18-25 jaar structureel al zo'n 10 tot 15 procent lager ligt dan bij oudere kiesgerechtigden, en dat bij de scholierenverkiezingen de opkomst (en dat voor stemmen in schooltijd) niet veel hoger dan 64 procent was, dan doen GroenLinks en D66 er toch goed aan om bij een volgend verkiezingsprogramma dat punt nog eens ernstig te overwegen. Of zou het deze partijen echt alleen gaan om hun relatieve populariteit bij jongeren te verzilveren? Maar dan moeten die partijen zich wel realiseren dat die snel kan omslaan. Dat blijkt uit de uitslagen van deze verkiezingen over een langere termijn.

Doemverhalen

Behalve materiaal voor de nodige vraagtekens bij de zin van het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd, leverde dit onderzoek van de vakgroep politicologie van de Leidse Universiteit en het Instituut voor Publiek en Politiek ook munitie tegen alle doemverhalen over de 'groeinende politieke desinteresse' bij jongeren. De in verkiezingstijd regelmatig uitbrekende paniekjes over lage opkomst van jongeren – recent nog bij de gemeenteraadsverkiezingen – en de steeds a-poli-

tieker wordende jeugd, zijn ongegrond. Sinds we onderzoeksgegevens hebben over politieke leerprocessen van jongeren, weten we dat er heel plausibele sociaal-psychologische en sociologische verklaringen zijn voor een structureel matige belangstelling voor politieke besluitvorming en voor veel politieke problemen.

Jongeren, zeker in de tienerleeftijd, zijn bezig met de opbouw van hun eigen sociale identiteit: hun verhouding tot hun opvoeders en hun leeftijdgenoten, met vriendschappen, verliefdheden. Hun 'werk' is niet alleen school, maar ook sporten en uitgaan is voor jongeren een vorm van keihard werken. Daar leer je hoe je je gedraagt, wat je sterke en zwakke kanten zijn, welke stijl bij je past. Dat kost, zeker in een tijd waarin zo weinig houvast op dit gebied wordt geboden, ontzettend veel tijd en energie. Dan blijft er weinig over voor zoiets verwegs, gecompliceerds en saais als de politiek in Den Haag, laat staan die in Brussel.

Bovendien hebben jongeren gewoonlijk nog geen zelfstandige sociaal-economische positie: die is afgeleid van die van hun ouders. Ze hebben nog niet direct te maken met hypotheekrente-af trek, lastenverlichting, privatisering van de sociale zekerheid, laat staan met de voors en tegens van de EMU.

Zo beschouwd valt het erg mee dat van de leeftijdsgroep 13-18 jarigen nog een derde zegt (zeer) geïnteresseerd te zijn in politiek en van de 17- en 18-jarigen is dat zelfs 40 procent. Als we dat vergelijken met de score van vier jaar terug, is er van een neergaande trend geen sprake. Gevraagd naar het belang van de Tweede Kamer voor hun eigen leven, zegt 58 procent van de jongeren dat dit (heel) groot is. Dit percentage stijgt zelfs naar 88 procent als het gaat om het belang van dat orgaan voor 'de mensen in Nederland'. Veel jongeren vinden politiek dus wel degelijk belangrijk, ook al heeft tweederde er nauwelijks persoonlijk belangstelling voor. Het beeld van politieke interesse van jongeren wordt gunstiger als we niet vragen naar 'politiek' in het algemeen, maar als we de belangstelling voor specifieke politieke problemen peilen. Dan blijkt ruim 80 procent van de jongeren zich (zeer) te interesseren voor criminaliteit, bijna 80 procent voor discriminatie en ruim 70 procent voor milieuverontreiniging. Ook voor vraagstukken als werkloosheid, buitenlanders in Nederland en ontwikkelingshulp zeggen tussen de 45 en de 60 procent van de jongeren (veel) belangstelling te hebben.

Gebrek aan kennis

Voor ongerustheid over 'toenemende politieke desinteresse' bij jongeren mag dan niet veel reden zijn, anders ligt dat voor hun niveau van politieke kennis. Gelukkig zijn veel jongeren er zelf van overtuigd dat ze weinig van politiek weten. Nog geen een op de tien de jongeren zegt van zichzelf (heel) veel van Nederlandse politiek te weten,

Judith Hoogwijk is student politicologie aan de Universiteit van Leiden. Ivo Hartman is politoloog en verbonden aan het Instituut voor Publiek en Politiek.

Bron: Politieke & Sociale Vorming, jaargang 28 (november 1998) nr.5

terwijl bijna de helft volmondig toegeeft (heel) weinig kennis van politiek te hebben. De verreweg belangrijkste reden die jongeren desgevraagd opgeven waarom ze niet (zouden) gaan stemmen is: 'Ik weet niet genoeg van politiek.' Dat is een hoopvol antwoord. Het duidt niet alleen op zelfkennis maar het geeft ook aan dat ze verkiezingen serieus nemen en erkennen dat je voor een zinvolle keus voorkennis nodig hebt.

Als we kijken naar de 'objectieve' politieke kennis van jongeren, dan bevestigt dat het nogal povere beeld dat ze van hun eigen kennis geven. Nog geen 40 procent weet hoeveel leden de Tweede Kamer heeft; iets meer dan 30 procent weet uit welke partijen het huidige kabinet is samengesteld; 35 procent weet hoe de minister van financiën heet maar van welke partij hij is, weet nog geen 13 procent. Nou valt er altijd te twisten over de vraag wat nodige of zinvolle politieke kennis is, maar dit zijn toch geen spijkers op laag water. Overigens is de score nu zeker niet slechter dan die van een gelijksoortig onderzoek vier jaar geleden. Van een trend is ook hier geen sprake. Toch zou juist die gebrekkige politieke kennis veel meer de zorg van politici moeten zijn dan de geringe politieke interesse. In de eerste plaats omdat daar met beleid wel veel aan te verbeteren valt. En in de tweede plaats omdat we weten dat kennis en belangstelling sterk samenhangen en dat voor jongeren kennis over het politieke stelsel en het politiek proces (en dat is zowel meer dan staatsinrichting en meer dan geschiedenis van politieke stromingen) een belangrijke bron voor politieke belangstelling is.

In het publieke debat over jongeren en politiek gaat het gewoonlijk, en vaak ook in sombere tonen, over politieke houdingen en politiek gedrag: toenemende verrechtsing dan wel verlinking van de jeugd, groeiend politiek extremisme dan wel politieke apathie bij jongeren, steeds minder belangstelling voor verkiezingen en lidmaatschap van politieke jongerenorganisaties. Ongerstheid over het niveau en de aard van politieke kennis, inzichten en vaardigheden van jongeren beperkt zich tot een klein circuit van docenten, vakdidactici maatschappijleer en enkele politicologen. We verwachten van jongeren wel doordacht politiek handelen, verstandig stemgedrag en ruime politieke belangstelling, maar we verzuimen hen goed voor te lichten, te informeren en een cognitieve basis voor politiek inzicht te geven. Ook onder politici en politieke beleidsmakers bestaat kennelijk weinig besef van de noodzaak van politieke kennis, getuige bijvoorbeeld de door de Tweede Kamer gesanctioneerde marginalisering van het vak maatschappijleer in de tweede fase van het voortgezet onderwijs. Ook het politiek educatief werk buiten het onderwijs is in het VWS-beleid van de afgelopen twee kabinetten met niet minder dan 60 procent gekort. Een kabinet en een volksvertegenwoordiging die zich weinig gelegen laten liggen aan voorzieningen die jongeren een adequate politieke basis-

kennis geven, zijn niet geloofwaardig als ze zich druk maken over politiek gedrag van die jongeren. ■

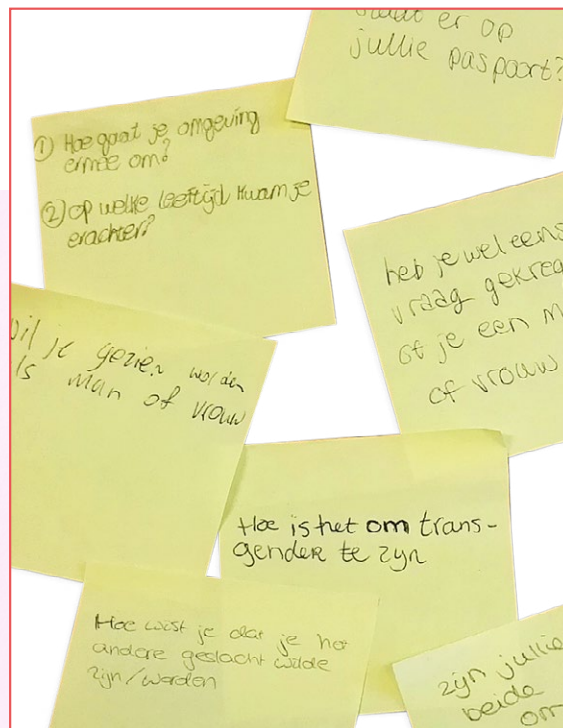
Nog meer artikelen uit het roemrijke verleden van M&P vindt u op <http://www.maatschappijenpolitiek.nl/nummer>.

INTERVIEW MET VOORLICHTERS RENS EN FENNA OVER SEKSUELE EN GENDERDIVERSITEIT

IN ACTIE VOOR ACCEPTATIE

Vaak hebben we de neiging om mensen te categoriseren: je bent óf man óf vrouw. Maar je kunt ook meer man dan vrouw zijn, meer vrouw dan man of er ergens tussenin. In dit verband is de term *transgender* vaker te horen. Het geslacht waarmee je bent geboren is niet altijd in overeenstemming met hoe je je voelt; zo kun je geboren zijn in een meisjeslichaam, maar je je een jongen voelen.

MARIAN VAN DEN BERGE

bijschrift

Sinds juni van dit jaar heeft de Wereldgezondheidsraad (WHO) bekendgemaakt dat transgender-zijn niet langer als mentale stoornis wordt beschouwd. Het valt nu onder het kopje *seksuele gezondheid* in plaats van onder *mentale stoornissen*. Dat er evenwel nog vaak een taboe op het begrip rust, merkt voorlichter Rens van het Nederlandse belangenvereniging voor lesbiennes, homo's, biseksuelen en transgenders (COC) regelmatig in het dagelijks leven en tijdens de voorlichtingen die hij geeft.

PERSOONLIJK VERHAAL

M&P gaat met voorlichters van het COC in gesprek over seksuele diversiteit, in het bijzonder over het transgender-zijn. De 28-jarige Rens steekt enthousiast van wal over zijn ervaring in de klas: 'Applaus na mijn persoonlijke verhaal vind ik mooi en stiekem vind ik de opmerking 'Nee! Dat zie je echt niet!', zodra ik vertel dat ik transgender ben, nog steeds gaaf'.

'Vanaf jonge leeftijd wist hij dat het niet klopte.' Als gastdocent vertelt Rens openhartig over de tijd voorafgaand aan zijn 'coming-out' en de leerlingen luisteren ademloos. Ze zit-ten in een kring en krijgen allemaal een post-it om een vraagop te schrijven. 'Wat staat er in jullie paspoort?', vraagt de

eerste leerling uit havo-4.

De les doet een hoop stof opwaaien over seksuele diversiteiten in de pauze praten de scholieren opgetogen verder over de les.

Wat zijn jouw drijfveren om voorlichting over seksuele en genderdiversiteit te geven?

'Ik geef voorlichting over seksuele en genderdiversiteit, omdat ik dit vroeger nooit heb gehad en ik

het heel belangrijk vind dat er open over wordt gesproken. Zeker in de puberteit, tijdens de middelbare schoolperiode, zijn dit onderwerpen waar jongeren mee bezig zijn. Het is goed om je bewust te zijn van alle mogelijkheden, dat niemand gek is en dat LHBTI+'s ook gewone mensen zijn. Mijn eigen tijd als scholier was zwaar. Ik wist tot mijn vijftiende nog niet dat ik transgender was en voelde me erg eenzaam met haatgevoelens naar mijn lichaam toe. Ik spijbelde of was ziek tijdens de gymles en vermeed wc's. Reden te meer om nu voorlichting te geven.'

Wat is het doel van de voorlichting?

'Door onze ervaringen te delen op een manier die aansluit bij de beleevingswereld van jongeren, proberen we empathie op te wekken. We willen het onderwerp seksuele diversiteit bespreekbaar maken in een open en veilige sfeer.'

De laatste tijd is er in de media extra aandacht voor transgender mensen. Is dat nodig?

'Persoonlijk vind ik het fijn dat er meer aandacht voor transgenders komt. Er zijn meer transgenders dan veel mensen denken en het is goed om te weten wat het betekent om transgender te zijn, met name omdat men op die manier leert hoe het beste met een transgender kan worden omgegaan en iemand kan worden gesteund.'

Jij bent zelf transgender. Ben je daar open over?

'Niet overal in alle openheid. Ik geef zelf voorlichting over seksuele en genderdiversiteit en tijdens die lessen vertel ik altijd aan klassen dat ik transgender ben. Daarnaast weet uiteraard mijn familie het, en ook mijn vrienden en een paar kennissen, maar bijvoorbeeld op mijn werk ben ik hier niet open over. Dit doe ik omdat ik bang ben dat mijn collega's mij anders zullen behandelen zodra ze het weten. Ik word nu als man gezien en behandeld en daar ben ik erg gelukkig mee, maar ik kan niet inschatten hoe ze met me zullen omgaan als ze het wel weten. Het is af en toe lastig, maar het gaat al een aantal jaren goed op deze manier.'

Wat merk je op tijdens jouw lessen op middelbare scholen?

'Over het algemeen loop ik tijdens de voorlichtingen niet tegen veel gekke dingen aan. Uiteraard heb je soms vervelende leerlingen in een klas die het onderwerp moeilijk vinden, geen zin hebben om mee te doen of gewoon irritant van zichzelf zijn. Eigenlijk lost zich dat altijd vanzelf op wanneer ik mijn persoonlijke verhaal met de klas deel. Ik heb zelden meegemaakt dat de klas niet doodstil was op dat moment.'

Welke tips heb je voor docenten/scholen om seksuele en genderdiversiteit beter bespreekbaar te maken?

'Noem een stelletje in een opdracht eens Piet en Klaas of Saskia en Anita. Als een klas niet veilig aanvoelt, ga dan met ze in gesprek. Grote kans dat niemand uit de kast durft te komen in een onveilige klas.

Als je op school iets voor (eventuele) transgenders wilt betekenen; zorg ervoor dat wc's genderneutraal worden. Op die manier kan iedereen altijd naar een toilet gaan waar diegene zich het beste thuis voelt. Daarnaast is het van belang dat je een transgender leerling altijd gewoon vraagt wat diegene het liefst wil; qua wc's, qua kleedkamer, qua aanspreekvorm,

kortom; alles. Geen mens is gelijk en daarmee is ook geen transgender gelijk. De leerling zal zelf het beste kunnen aangeven wat het fijnst is.'

Ook de 24-jarige hbo-studente Fenna deelt haar verhaal met ons. Ze geeft graag voorlichting over gender omdat het mensen doet beseffen dat transgender-zijn een stuk minder ingewikkeld is dan ze denken.

Wat zijn jouw drijfveren om voorlichting over seksuele diversiteit te geven?

'De jeugd is de toekomst, zo luidt het gezegde. Het klinkt misschien wat clichématig en ik denk dat iedereen die zich met onderwijs bezighoudt zich erin kan vinden,

maar omdat wij ons fundamenteel met acceptatie en emancipatie bezighouden voelt het nog iets toepasselijker. Daarnaast kan ik hiermee ook iets bieden wat ik zelf niet heb gehad, ook al zat ik op een vrij progressieve middelbare school. Ik vraag me nog weleens af of ik mijn identiteit eerder zou hebben ontdekt als ik in die tijd voorbeelden voor me had in de context van een klaslokaal in plaats van het van hebben horen zeggen.'

Hoe kunnen docenten zich het beste op een les van jullie voorbereiden?

'Soms maakt onze voorlichting deel uit van een breder programma (rondom burgerschap) en soms staat het op zichzelf. In beide gevallen is het fijn als de leerlingen in elk geval iets over onze komst hebben gehoord zodat het thema meer tot leven komt. Op deze manier kunnen de docenten ook beter het verschil zien in de wijze waarop het thema door de leerlingen voor en tijdens de voorlichting wordt opgepakt. Daarnaast is het ook goed om te onthouden dat het voor de leerlingen spannend kan zijn en het in de groep wat teweeg kan brengen. Een rustig verloop van de les is dan ook belangrijker dan de manier waarop de leerlingen zichzelf verwoorden, ze zijn er immers om te leren!'

De laatste tijd is er extra aandacht in de media voor transgenders. Wat vind je daarvan?

'Aangezien het beeld over transgenders vaak op stereotypen is gebaseerd kan het zeker nuttig zijn als er op een persoonlijke manier aandacht voor is waarbij ze zelf aan het woord zijn. Ik denk dat het van belang is als transgender personen vaker in beeld komen waarbij het transgender-zijn niet het hoofdonderwerp is, maar dat ze er zijn voor alle andere dingen die ze doen. In de reclamewereld wordt hier bijvoorbeeld een begin mee gemaakt.'

Kun je uitleggen wat 'in medische transitie' inhoudt?

'Transitie is het gehele proces van verandering met betrekking tot geslachtskenmerken en de identiteit hieromheen (gender), voor zover de ware identiteit van een persoon niet overeenkomt met de aangeboren kenmerken (lichamelijk) of kenmerken die na de geboorte aangewezen zijn (naam, manier van aanspreken). Dit proces kan in meerdere vlakken worden verdeeld, en deze worden niet altijd tegelijk of in dezelfde volgorde doorlopen.

Built on diversity, Canal Parade 2018 (foto: Alf van Beem)

Zo heeft transitie een sociaal element (hoe je door je omgeving wilt worden gezien en aangesproken), een juridisch element (wat betreft de persoonsgegevens) en een medisch element (het proces van lichamelijke veranderingen rondom geslacht). Onder medische transitie vallen behandelingen als hormoontherapie voor de secundaire geslachtskenmerken en operaties voor reeds ontwikkelde lichaamskenmerken. Medische transitie is niet voor iedereen even toegankelijk, mogelijk of gewenst.'

Wil je iets kwijt over het proces van medische transitie waarmee je zelf te maken hebt?

'Ja, ik ben negen maanden geleden met hormoontherapie gestart. Hier ging een diagnostisch proces van zes maanden aan vooraf (volgens de standaard). Het grootste obstakel voor medische transitie is vaak de wachttijd. Deze viel bij mij gelukkig mee, maar in de praktijk moeten de meeste transgender personen een tot twee jaar op de start van hun diagnostisch proces wachten.'

Ben je daar open over?

'Op persoonlijk vlak vertel ik er altijd over als er naar wordt gevraagd, maar dan ligt de nadruk meer bij wie ik nu ben dan op wie ik vroeger was. Tijdens een voorlichting in de klas kan ik meer vertellen over hoe ik ben opgegroeid, omdat dat voor hen meer nut heeft dan voor mensen die ik op persoonlijke titel ontmoet.'

Waar loop je tegenaan bij de lessen op middelbare scholen?

'Soms vinden leerlingen dergelijke voorlichtingen "niet meer nodig" omdat ze ervaren dat er al meer ruimte is voor diversiteit en daardoor onderwerpen als seksuele en genderdiversiteit niet meer apart hoeven te worden behandeld. Wij vertellen dan altijd dat we er niet zijn om te vertellen wat goed of fout is en wat je wel of niet moet doen, maar dat we er zijn om een inkijkje te geven in een onderdeel van de samenleving.'

Welke leuke ervaringen heb je met scholieren?

'De leukste ervaringen heb ik met leerlingen die in het begin wat afstandelijk en passief zijn, maar in de loop van de les toch loskomen en vaak zelfs de beste vragen stellen. Mijn leukste les was op een school voor praktijkonderwijs. Op het middelbaar onderwijs staan we het vaakst voor de tweede klas met leerlingen rond de 14/15 jaar, maar in dit geval waren het leerlingen van de laatste klas en rond de 17 jaar. De docenten hadden ons gewaarschuwd dat het niet de gemakkelijkste klassen waren en we ons verhaal zo simpel mogelijk moesten houden. Uiteindelijk bleken de leerlingen al veel te weten en kwamen er hele goede gesprekken op gang, waarbij leerlingen achteraf langskwamen om te vertellen dat ze respect hadden voor wat we deden.'

Welke tips heb je voor docenten om seksuele diversiteit beter bespreekbaar te maken?

'Seksuele en genderdiversiteit zijn zowel nu als in de geschiedenis vaak net zo relevant en vanzelfsprekend als andere vormen van diversiteit. Het is echter niet altijd even goed belicht vanwege het stigma dat erop rust. Hier zie ik mogelijkheden. Op deze manier kunnen de leerlingen ontdekken dat het altijd al een onderwerp is geweest. Het is ook nuttig als het onderwerp binnen docententeams bespreekbaar is.' ♦

INTERESSE IN EEN GASTLES?

Sinds 2012 is het op alle basis- en middelbare scholen in Nederland verplicht om voorlichting over LHBT's te geven. Bij het COC kunt u een gastles aanvragen. Deze voorlichtingen draaien met name om het persoonlijke verhaal. Een open gesprek met de leerlingen staat daarin centraal. Leerlingen mogen alles vragen, mits dit respectvol wordt gedaan. Docenten geven aan dat de ervaringsverhalen van de voorlichters veel indruk maken. Wilt u een gastles aanvragen? Kijk op: voorlichting@cocmiddennederland.nl.

OM VERDER TE LEZEN

<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/transgender-kan-zich-straks-met-nieuwe-naam>

<http://www.cocindeklas.nl/transgendersaan-god-voorstellen~b049aca3/>

<https://www.gayandschool.nl/kennisbank/voorlichting-in-de-klas-door-het-coc/>

<https://www.coc.nl/thema/jong-school>

<https://www.ad.nl/buitenland/who-beschouwt-transgender-zijn-niet-langer-als-mentale-stoornis~a075fb34/>

TERUGBLIK EUROPESE VERKIEZINGEN

EUROPEES PARLEMENT BEDONDERT KIEZER

Met het vlot accepteren van Ursula von der Leyen als voorzitter van de Europese Commissie heeft het Europees Parlement de kiezer bedrogen en democratische principes verraden. Opportunistische motieven prevaleerden boven versteviging van de Europese democratie. Een gemiste kans om het primaat van het parlement vast te leggen. Het Nederlandse parlement maakte in 1868 een andere afweging.

WOLTER BLANKERT

Meteen na de verkiezingen toonden de Europese regeringsleiders zich vastbesloten een stokje te steken voor een primaat van het Europees Parlement door de benoeming van een van de door dat (verdeelde) parlement voorgedragen *Spitzenkandidaten* tot voorzitter van de Europese Commissie te blokkeren. De als minst slechte uit de bus gekomen christendemocraat Manfred Weber zou te kleurloos zijn en ervaring ontberen. In het verleden gold kleurloosheid vaak als een pluspunt en in andere gevallen maakte men van het gebrek aan ervaring geen punt. Zijn slechts kortstondige ministerschap zou Emmanuel Macron voor het Franse presidentschap hebben gediskwalificeerd, terwijl de laatste twee Amerikaanse presidenten het helemaal zonder bestuurlijke ervaring moesten stellen.

WAARMAKEN?

Zo moest bij de keuze voor een Europese Commissievoorzitter een partijtje poken uitkomst brengen, waarbij de Duitse minister van Defensie Ursula von der Leyen uit de dobbelbeker opdook. Over meer kleur op de wangen dan Weber beschikt ze niet, maar kennelijk compenseren haar zeven kinderen dat gemis. Tegenwoordig wijst dat op een onmiskenbare vorm van originaliteit, maar op politiek terrein heeft zij daar nooit blijk van gegeven. Als het Europees Parlement zijn pretenties had willen waarmaken, had het deze voordracht unaniem afgewezen. Niet omdat Von der Leyen niet zou deugen, maar omdat de kiezers een andere procedure is beloofd.

Ursula von der Leyen presenteert haar visie aan het Europees Parlement, juli 2019 (foto: Europees Parlement)

JUK

Elk parlement heeft zijn rechten altijd moeten bevechten. De Nederlandse Tweede Kamer deed dat in 1867-1868, om een onbenullige kwestie (een ambassadeursbenoeming). Opportunisme week toen voor principe. Koning en regering werden een jaar getrotseerd, met als resultaat dat de ongeschreven regel dat de regering het vertrouwen van het parlement moet genieten sindsdien in graniet is gebeiteld. Onze Europese volksvertegenwoordiging daarentegen kroop zonder tegenstand onder het juk van de regeringsleiders door. Als eersten zwichtten de voormalige topkandidaten Manfred Weber en Frans Timmermans, waarmee zij aantoonde inderdaad over onvoldoende ruggengraat voor een topfunctie te beschikken. Weber maakte schielijk plaats voor zijn partijgenoot. Timmermans en zijn sociaal-democratische fractie lieten zich omkopen met de belofte dat hij tweede man van de Commissie zou blijven en dat partijgenoten bij andere topfuncties zouden worden overbedeeld. Dat maakt de zaak vanuit parle-

mentair oogpunt nog erger, omdat de regeringsleiders zo een voorschot namen op de verdeling van de portefeuilles binnen de Commissie, waarover zij officieel geen zeggenschap hebben.

GESCHOFFEERD

Het is onverteerbaar dat het Europees Parlement kritiek levert op de regeringen in Hongarije en Polen wegens mankementen aan het democratisch proces, maar zichzelf niets aan democratische principes gelegen laat liggen. De liberale fractie liet zich afkopen met de benoeming door de regeringsleiders van hun demissionaire liberale collega Charles Michel van België tot voorzitter van de Europese Raad. Om deze uitruil van functies niet in gevaar te brengen, werd de Europese kiezer geschoffeerd. Toch was er geen reden om zonder slag of stoot door de knieën te gaan. Een of twee maanden trainen had de kiezer ervan kunnen overtuigen dat niet lichtzinnig met zijn stem wordt omgesprongen. Tot stagnatie had dit niet geleid, want de nieuwe Commissie treedt pas in november aan. Daarom lijkt het erop dat het democratisch principe is geofferd om vakantieplannen niet in de war te schoppen, een argument dat veel kiezers misschien toch aansprekt. ♦

Op de website van **M&P** (www.maatschappijenpolitiek.nl) vindt u een uitgebreidere versie (inclusief lessuggestie) van dit artikel.

INTERVIEW MET MARK VAN OSTAIJEN OVER SOCIOLOGISCH DENKEN

'MAATSCHAPPIJ- WETENSCHAPPEN IS NIET VOOR BANGE LEERLINGEN'

Hoe geven we maatschappijwetenschappen in on-sociologische tijden?

Afgelopen jaar verscheen een pleidooi voor sociologisch denken in on-sociologische tijden.

M&P interviewde samen met vakdidacticus Rob van den Boorn (Fontys) auteur Mark van Ostaijen.

ROB VAN DEN BOORN & KOEN VOSSEN

Docenten maatschappijleer kennen allemaal het boek *Wij zijn ons brein* van neuroloog Dick Swaab. *Wij zijn ons (Vantilt, 2018)* van Mark van Ostaijen is hierop een reactie. Hij ziet graag meer sociologisch denken in tijden dat neurodeterminisme en psychologie het debat over maatschappelijke kwesties domineren. Deze kunnen beter worden verklaard vanuit de wisselwerking tussen persoonlijke problemen en maatschappelijke ontwikkelingen. C.W. Mills noemde dit 'sociologische verbeelding'.

'SOCIOLOGISCH DENKEN HOUDT IN DAT JE VANUIT VERSCHILLENDE PERSPECTIEVEN EN DISCIPLINES ZICHT OP SOCIAAL GEDRAG PROBEERT TE KRIJGEN.'

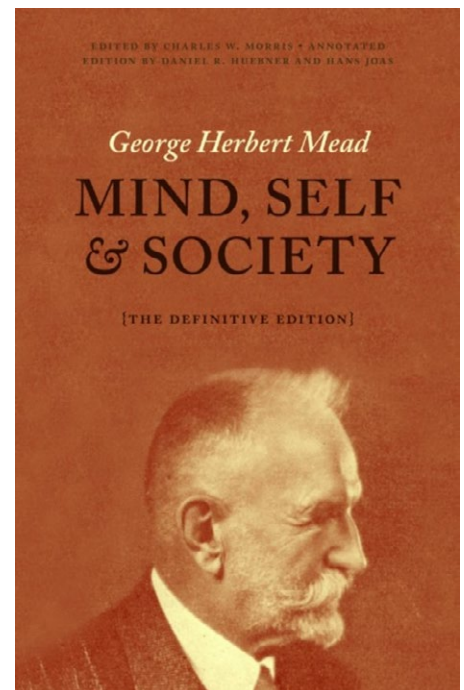
Wat is sociologisch denken?

'Het is belangrijk om de sociologie niet te canoniseren, in de zin van "lees de grote werken en na vier jaar verdien je de titel socioloog". Dat heb ik niet willen doen met mijn boek. Sociologisch den-

ken houdt in dat je vanuit verschillende perspectieven en disciplines zicht op sociaal gedrag probeert te krijgen. De onderliggende vraag luidt: wat is sociaal gedrag? Om dit te begrijpen moet worden begrepen wat sociale reflectiviteit inhoudt. Dat lijkt iets heel simpels, maar is het niet. Planeten kennen geen sociale reflectiviteit. Zij bewegen volgens standaardwetten zonder rekening te houden met de baan van andere planeten. Sociale reflectiviteit betekent dat mensen rekening houden met de reactie van anderen op hun gedrag: ik zeg iets, jij reageert erop en zo ontwikkelen wij een eigen realiteit. Op basis van het feit dat ik iets zeg krijg jij een associatie en gaat ons gesprek een bepaalde kant op, maar het kan ook een andere kant op gaan. Gedrag is contingent, het is niet gedetermineerd, maar het is ook weer niet *random*. Gedrag is niet in wetten vast te leggen, maar is wel gebaseerd op waarden, die door sociale institutie worden belichaamd.'

In een van uw podcasts (De Balie) stelt u sociologisch denken tegenover groepsdenken. Ligt sociologische denken niet heel dichtbij groepsdenken?

'Ik krijg vaak te horen dat mensen steeds meer aan groepsdenken doen, en dus sociologisch denken. Ik zou dit graag willen betwisten. Wanneer mensen in de zwartepietendiscussie over *wij* en *zij* spreken is dat niet sociologisch. Men stelt dan *niet-sociologische* vragen, zoals: welke mechanismen zitten er achter het vormen van groepen. Dat is iets heel anders dan deze discussie loopt langs groepslijnen. Dat is een heel korte bocht'

De Amerikaanse socioloog
George Herbert Mead

Precies. U heeft dan nog niet verklaard waarom bepaalde vooroordelen bekliffen.

'Sociologisch denken gaat ook niet per se over groepen. George Herbert Mead heeft in *Mind, Self and Society*, een prachtig boek, ook oog voor het individu. We kijken niet alleen naar structuren. Dat zou natuurlijk ook deterministisch zijn: "Uw eigen wil, bekijk het maar. De sociale instituties bepalen volledig uw keuzen".'

Dit vinden studenten heel lastig. Zij begrijpen dat er structuren zijn, al vinden ze wel lastig wat dat is, maar ze zien ook individueel gedrag en gedrag in groepen. Hoe sterk bepalen socialisatie en de context ons gedrag? Studenten denken sterk in termen van 'Ik bepaal mijn eigen gedrag en nu hoor ik dat dit niet zo is. Hoe zit dat dan? Ben ik mijn vrije wil kwijt?'

'Dat is ook lastig, want dit veronderstelt zelfkennis. Dat doet afbreuk aan het idee dat we een autonoom individu zijn. Sociologisch denken is dus niet voor bange mensen. Het brengt je heel erg uit je comfortzone. Veel van jouw voorkeuren en wensen zitten namelijk al in jou ingebakken, zonder dat jij dit beseft. Voor jongeren is dat een oncomfortabel idee. Zij hebben alles binnen bereik van hun mobiele telefoon. Vanuit de gedachte dat kerk, staat en vakbond zijn overwonnen en alles consumeerbaar is, is het onplezierig om te horen dat een hoop zaken al van tevoren zijn vastgelegd.'

Is dat wat u bedoelt met 'de sociologie zit vol met ongemakkelijke feiten'?

'Dat komt van Weber en sluit hier zeker op aan, maar het is ook een moreel appel aan mezelf. Ik sta als docent studenten niet naar de mond te praten, maar probeer perspectieven aan te bieden die ze oncomfortabel vinden. Een van mijn eerste leermeesters in Rotterdam zei: "Leren is pas goed als het pijn begint te doen". Als leerlingen het nog niet cognitief kunnen plaatsen, zit je goed en heb je een reden hun iets aan te reiken. Ik zoek als docent een opening, vaak vanuit persoonlijke observaties. Hier begint dan ook de sociologische verbeelding. Persoonlijke verwondering en anekdoten moeten aanzetten tot die oncomfortabele feiten. Als ik over mijn opvoeding vertel, hoe ik iets heb ervaren, en ik dat aan grote begrippen zoals socialisatie koppel, wordt het invoelbaar. Het is dan comfortabel, want het gaat over de docent en niet over de student. Studenten willen best accepteren dat mijn gedrag van tevoren is bepaald. Daarna kan de student pas accepteren dat het ook over hen gaat'.

U probeert dus heen en weer te 'pendelen' tussen de grote, sociologische en kleine, persoonlijke, verhalen?

'C.W. Mills stelt dat de sociologische verbeelding alleen maar werkt als je *personal struggles* met *structural development* verbindt. Dat is mijn didactische en methodische opvatting. Toen ik zelf in Tilburg sociologiecolleges volgde vertelde de docent vier uur lang persoonlijke verhalen om deze vervolgens te abstraheren. Ik luisterde altijd geboeid en wilde meer weten. Ik ben van de school "diep aan de oppervlakte". Je hebt mensen die "diep in de diepte" zijn of "oppervlakkig op de oppervlakte" en ik houd niet van beide kanten. Wetenschap voor de wetenschap is niet mijn metier. Daarmee ga je niemand aan je binden. Ik doe aan publiekssociologie.' ♦

Rob van den Boorn is als vakdidacticus verbonden aan Fontys Hogeschool. Koen Vossen is redacteur van Maatschappij & Politiek.

Mark van Ostaijen

SYLLABI MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN

Mark van Ostaijen heeft voor *M&P* een blik geworpen op de syllabi van het vak maatschappijwetenschappen. Mild was het oordeel allerminst, maar hij articuleert haarfijn het gevoel van velen. Zowel Van Ostaijen als Rob van den Boorn vielen bijvoorbeeld over de vaststaande definities van de kernconcepten.

'Het is zo makkelijk om leerlingen definities uit hun hoofd te laten leren. Je prikkelt niets, je bent niet bezig om iets nieuws in hun hoofden te laten ontstaan. Dat kost moeite en definities leren is een stuk eenvoudiger', stelt Mark van Ostaijen.

Hij denkt terug aan de zeer klinische maatschappijleerlessen op de middelbare school. Verwondering over de maatschappij en jouw rol daarin miste en mist hij. Tijdens het lezen van de nieuwe syllabi, voor docenten in het voortgezet onderwijs, merkte hij op dat de syllabus aanvoelde als iets te herkenbaar voor een academicus. Een iets te hoge graad van abstractie. Dat lijkt hem problematisch, want het zal voor een scholier niet eenvoudig zijn dit te doorgronden. Desondanks mist Van Ostaijen wel de verbeelding: 'woorden als geweld, spel en religie staan nergens in de syllabus. De ratio is aan de macht, terwijl in de sociologie men al terug is gekomen van het natuurwetenschappelijke model'. Het invullen van *surveys* geeft vooral data over het invullen van *surveys* en niet over het dagelijkse leven van de respondent. Van Ostaijen geeft aan dat dit de kern van de sociologie miskent: sociale reflexiviteit: 'Ik mis de sociologische verbeelding en de kwalitatieve interpretaties. Ik mis de uitleg van het fenomeen *sociaal gedrag*'.

Ons vak heeft blijkbaar nog veel te leren. Leerlingen zouden moeten leren hoe het komt dat persoonlijke zorgen uit maatschappelijke ontwikkelingen voortkomen en dat abstracte begrippen een persoonlijke en levensechte kant bevatten. Spreek leerlingen aan met de kern van het vak: sociaal gedrag, sociale reflexiviteit, sociale instituties. Kortom, zorg voor meer verbeelding in het vak.

WAT LEREN ASPIRANT-LERAREN MAATSCHAPPIJLEER?

Bijna alle eerste- en tweedegraadslerarenopleidingen maatschappijleer maken gebruik van het *Handboek vakdidactiek maatschappijleer*. Deze zomer verschijnt een nieuwe herziene druk. Aanleiding voor de auteurs om anderen te informeren over belangrijke thema's anno 2019. De lezers van *Maatschappij & Politiek* krijgen als eerste een inkijkje in dit lijvige handboek.

ROB VAN DEN BOORN & LIEKE MEIJS

Voor het verschijnen van de eerste druk van het *Handboek vakdidactiek maatschappijleer* in 2010, werkten studenten aan de lerarenopleidingen met losbladige systemen en readers met uiteenzettingen over een groot aantal thema's. Er is geen wettelijk voorschrift waar de inhoud van vakdidactiek maatschappijleer uit zou moeten bestaan en de verschillende lerarenopleidingen leggen andere accenten: in de theorieën die ten grondslag liggen aan het leren, in wat vakdidactiek specifiek maatschappijleerdidactiek maakt en in wat het belangrijkste doel is om te bereiken in de lessen maatschappijleer. Ondanks de verschillen besloot een collectief van auteurs vanuit de lerarenopleidingen toch aan één gemeenschappelijk vakdidactiekhandboek te gaan schrijven en legde daarmee de basis voor maatschappijleerdidactiek in de eerste- en tweedegraadsopleiding tot docent maatschappijleer. Uitgangspunt hierbij was steeds dat studenten/docenten leren om vanuit een theoretische basis onderwijsmateriaal en lessen te ontwikkelen. De theorie bestaat uit didactische modellen en uit ontwerpregels die houvast bieden bij de vraag waarom en hoe didactische middelen kunnen worden ingezet.

PRAKTIJKVOORBEELDEN VOLSTAAN NIET

Studenten aan de lerarenopleidingen die met de observatie van lessen beginnen leren veel van praktijkvoorbeelden. Ze zien hoe een specifieke werkvorm leerlingen helpt na te denken over een kwestie en hoe een docent leerlingen activeert door gerichte vragen te stellen. Starten de studenten met het geven van lessen dan doen ze veelal deze praktijkvoorbeelden na. Werken ze daarna vanuit een lesboek dan herhalen ze de voorbeelden die daarin worden aangereikt. Het te sterk steunen op praktijkvoorbeelden zonder theoretisch kader leidt echter tot een uitputting van voorbeelden.

Een student kreeg als feedback dat zijn taalgebruik te moeilijk was voor de havo-4-klas waaraan hij les gaf. Hij besloot aan te sluiten bij wat leerlingen inbrachten ('Politieke partijen hebben over alles een idee') en zette deze leerlingentaal op het bord. Wat ontbrak was de

transfer van het alledaagse taalgebruik van leerlingen naar vaktaal. Het model van taalgericht vakonderwijs laat zien hoe leerlingen kunnen worden geholpen om van dagelijkse algemene taalvaardigheid (DAT) naar cognitieve academische taalvaardigheid (CAT) te komen. Dat vraagt uitgekende stappen als de docent wil dat leerlingen de vaktaal niet slechts reproduceren, maar die ook begrijpen en in nieuwe situaties gebruiken. In verschillende hoofdstukken in het handboek illustreren de auteurs hoe de modellen en ontwerpregels kunnen worden ingezet, zoals over actualiteit, differentiatie en burgerschap.

ACTUALITEIT

In het handboek gaan Thomas Klijnstra en Ingrid Faas in op de vraag waarom de actualiteit vooral bij maatschappijleer belangrijk is en hoe de actualiteit effectief kan worden ingezet. Het gaat immers om het leerproces van de leerlingen. De doelen moeten helder zijn en de actualiteit kan hierbij dienen als rijke, betekenisvolle context. Inzicht in de beginsituatie is essentieel als het gaat om het op een goede manier inzetten van de actualiteit. Leerlingen hebben vaak al een mening gevormd, die soms emotioneel geladen is. Denk bijvoorbeeld aan onderwerpen uit de actualiteit als Zwarte Piet, terroristische aanslagen of vaccinaties. Zowel bij docenten als bij leerlingen kan er sprake zijn van preconcepties, maar van leerlingen kan niet of minder snel worden verwacht dat ze hun 'waarheid' relativeren. Dit komt doordat leerlingen in de filosofische fase (Egan, 1997) zitten, op zoek naar de waarheid. In deze

leeftijd fase is er nog niet zoveel ruimte voor relativering. Het is daarom belangrijk dat docenten hun leerlingen helpen ontdekken dat er geen absolute waarheid bestaat, maar dat er meerdere perspectieven en verklaringen mogelijk zijn. Een kritische dialoog waarin meerdere perspectieven op een actuele gebeurtenis worden onderzocht is hier een geschikt didactisch middel voor. Het gericht inzetten van gericht vakspecifieke concepten bij de bespreking van een actuele gebeurtenis geeft betekenis aan de lesstof. Leerlingen zien hoe de theorie van toepassing kan zijn op de praktijk en vice versa.

Op vrijdag 1 november 2019 is er van 13.00 tot 17.30 uur op de Hogeschool van Amsterdam een vrij toegankelijke presentatie van het *Handboek vakdidactiek maatschappijleer* met een lezing en workshops. De workshops worden verzorgd door auteurs van het handboek. Aanmelden kan via de link: www.aanmelden.nl/presentatiehandboekvakdidactiekml.

(advertenties)

EEN KWESTIE VAN KLEUR?

MBO-WORKSHOP OVER ETNISCH PROFILEREN

© Persbureau GinoPress

Speciaal voor het middelbaar beroepsonderwijs ontwikkelde Amnesty de workshop **Een kwestie van kleur?**. Hiermee brengen we etnisch profileren in Nederland onder de aandacht.

Onze **peer educators** komen graag naar uw school. Zij nemen uw studenten mee in een interessante dialoog over een belangrijk en actueel onderwerp. Enthousiast?

EEN GRATIS WORKSHOP KUNT U AANVRAGEN VIA AMNESTY.NL/MBO

DIFFERENTIATIE

Studenten zijn tevreden als het lukt om een standaardles maatschappijleer te geven vanuit een model dat ze in de opleiding krijgen aangereikt. Dat is bijvoorbeeld het model van activerende directe instructie (Leenders e.a., 2002), bestaande uit de fasen van terugblik, oriëntatie, uitleg, begeleide oefening, zelfstandige verwerking, evaluatie en terug- en vooruitblik. Sommige studenten vragen zich evenwel af waarom niet alle leerlingen hiermee zijn te motiveren en waar de verschillen in resultaat vandaan komen. Ze willen weten hoe ze in de opzet van hun les rekening kunnen houden met verschillen tussen leerlingen. Janneke Nieuwesteeg en Lieke Meijs laten praktische manieren zien om zelf gedifferentieerde lessen te ontwerpen, zoals door het hierboven genoemde model uit te breiden met differentiatie in instructie en begeleiding. Bij alle leerlingen worden dezelfde doelen nagestreefd, maar na de fase van oriëntatie en uitleg worden leerlingen gesplitst in kleine groepen die meteen zelfstandig gaan werken en groepen die een verlengde instructie krijgen. Door dit standaard in de modelstructuur van de les op te nemen blijven docenten over differentiatiemogelijkheden in de les nadenken.

Veel docenten bieden hun leerlingen al keuzen aan binnen een les ('Ga maar verder als je de paragraaf af hebt'), maar de effecten hiervan kunnen worden verhoogd door de inzet van extra lesmaterialen: een set controlevragen om na te gaan of de leerling die de paragraaf af heeft de stof ook snapt, of een leeg schema waarin de leerling zelf met kaartjes de fasen van het systeemmodel moet leggen. Daarmee evalueren leerlingen ook of hun inschatting juist was dat ze wel met de volgende paragraaf verder kunnen gaan.

BURGERSCHAP

Wat houdt burgerschap in? Hoe geef je burgerschap eigenlijk? Het is bekend dat op deze vragen uiteenlopende antwoorden worden geformuleerd. Dat maakt het voor studenten en docenten niet eenvoudig om lessen burgerschap vorm te geven. Hessel Nieuwelink bespreekt waarom burgerschap de afgelopen jaren in het centrum van de aandacht is komen te staan en welke visies op de invulling van het vak bestaan. Hij constateert dat er, ondanks de verschillende opvattingen, consensus bestaat over wat burgerschaps-onderwijs zou moeten inhouden. Al de door hem besproken benaderingen nemen de democratische rechtsstaat als vertrekpunt. Daarmee is nog geen antwoord gegeven op de vraag hoe je lessen burgerschap didactisch vormgeeft en uitvoert. Nieuwelink legt uit dat de lesstof van burgerschap zich niet voor pasklare antwoorden leent. Dat stelt docenten voor een lastige opdracht, niet alleen vanwege de complexiteit van de inhoud van het vak, maar ook vanwege de pedagogisch-didactische kwaliteiten die van docenten worden gevraagd. Docenten moeten in staat zijn rollen te spelen die conflictie- rend kunnen zijn: zij moeten lesgeven vanuit een neutrale positie en tevens waardenvorming stimuleren. Hoe doe je dat? Daartoe bespreekt de auteur onder andere voorbeelden van een dialogische didactiek en de rol van de docent daarbij. Het idee achter deze didactiek is dat leerlingen leren dat maatschappelijke kwesties vanuit verschillende perspectieven kunnen worden begrepen en dat je daarover kunt praten. Deze dialogische benadering biedt ook handvatten om controversiële onderwerpen in de klas te bespreken. ♦

Rob van den Boom en Lieke Meijs zijn respectievelijk eindredacteur en auteur van het Handboek vakdidactiek maatschappijleer.

Het *Handboek vakdidactiek maatschappijleer* is te bestellen bij ProDemos (www.prodemos.nl).

IN GESPREK MET DE DOCENT VAN ÉÉN VAN DE BEST SCORENDE HAVO-MAW-KLASSEN VAN NEDERLAND

NIEUW PROGRAMMA, NIEUW IJKPUNT

Met het nieuwe examen in het achterhoofd zullen veel docenten diverse nachten wakker hebben gelegen. De examinering veranderde (deels) en daaruit voortvloeiend moest de didactische aanpak ook veranderen.

M&P sprak met Bart van Welzenis van het Bonaventuracollege in Leiden, de docent die een percentiel van 99 wist te behalen. Een 7,3 gemiddeld voor de klas en een leerling met een 9,5 voor het centraal schriftelijk eindexamen. Hoe doe je dat?

KOEN VOSSEN

Bart van Welzenis geeft bescheiden aan dat deze klas in de vierde jaar een andere docent had en het daarmee ook de verdienste van zijn collega is. Daarnaast betreft het een klas van twaalf leerlingen. Deze N=12 is volgens hem een reden ter relativering, echter bood dit hem de kans om didactisch een verfijnde methodiek te ontwikkelen. Uit deze *good practice* valt voor al zijn collega's iets te leren.

HANDELINGSDELEN

De voorbereiding van Van Welzenis voor het doceren van maatschappijwetenschappen-concept/context betekende allereerst het programma zich volledig eigen maken. Dit betekent niet dat hij de syllabus las en daarna rechtstreeks ging doceren. Van Welzenis: 'Leerlingen maken opdrachten voor het "handelingsdeel". Dit betekent bijvoorbeeld dat zij een verslag moeten maken over hun eigen politieke socialisatie. Hoe kom ik in aanraking met politiek en wat krijg ik mee van thuis? Hiermee wordt de theorie voor leerlingen meer herkenbaar'. Daarnaast geeft Van Welzenis aan dat

hij zelf de opdrachten ook leuk of uitdagend moet vinden, anders kan hij niet geloofwaardig de leerlingen motiveren.

LES 1: *Elke les/opdracht moet herkenbare of actuele elementen voor leerlingen hebben.*

LES 2: *Leerlingen moeten veel zelf met de theorie aan de slag gaan.*

LES 3: *Zorg ervoor dat je opdrachten bedenkt die jijzelf ook leuk of uitdagend vindt.*

SCHOENMAKER HOU JE BIJ JE LEEST

Een veel gehoorde kritiek op nieuwe programma is dat 'de sociologen hebben gewonnen'. Hiermee wordt bedoeld dat een essentieel onderdeel van de politicologie en het recht mist. Denk hierbij aan de diverse politieke instellingen in de Europese Unie of een groot deel van het domein Rechtsstaat. Van Welzenis is van huis uit politicoloog. Dit betekent in zijn lespraktijk dat hij concepten politicologisch gebruikt, zoals bij handelingsdelen is te lezen. Van Welzenis: 'Ik ben nu eenmaal politicoloog en daar weet ik veel van'.

LES 4: *Kies contexten/verhalen uit die dichtbij jezelf liggen.*

CONFLICT

Opvallend in de aanpak van Van Welzenis is dat hij 'conflict' niet uit de weg gaat. Dit kan zowel betekenen dat hij met zijn handelingsdelen leerlingen uit de comfortzone trekt, maar ook dat hij het niet schuwt de leerlingen in het diepe te gooien. Anekdotisch hierbij is de discussie die tijdens de examentrainingen ontstond. Van Welzenis vond dat de leerlingen zelf met vragen moesten komen, anders zou hij niets doen. Dit leverde ergernis bij de leerlingen op. Hierdoor kon hij verklaren waarom hij didactische keuzen maakte. Hij ervoer door dit soort 'conflictjes' dat de leerlingen verder kwamen in het leerproces.

LES 5: *Haal leerlingen uit hun comfortzone en leg vervolgens uit waarom je dit doet.*

MONITOREN

Het klinkt misschien als een luxe: twaalf leerlingen in één klas. Hierdoor heeft de docent meer tijd per leerling. In het verhaal van Van Welzenis blijkt dat hij hierdoor heel goed monitorde hoe zijn leerlingen redeneren en of zij hiaten hadden. Doordat hij het leerproces

Hoop en wanhoop in het Midden-Oosten
(bron: NTR)

HANDELINGSDEEL

CONFLICT IN HET MIDDEN-OOSTEN, EEN JOURNALISTIEKE BLIK

BART VAN WELZENIS

Decennialang leeft het Midden-Oosten tussen hoop en wanhoop: revoluties, burgeroorlogen, rassenconflicten... Ondanks de ellende en gevaarlijke situaties, krijgen we meer dan ooit informatie over dit gebied. Dit hebben we onder meer aan de journalisten te danken.

Voor dit handlingsdeel kruip je in de rol van een journalist en schrijf je een (kritische) column over de ontwikkelingen in het Midden-Oosten. Gebruik als inspiratie de documentaire en het voorbeeld van Saudi-Arabië en Iran in de documentaire *Hoop en Wanhoop in het Midden-Oosten*.

HULPVRAGEN:

1. Welke kenmerken van een staat herken je in Saoedi-Arabië/Iran?
2. Welke kenmerken van een natie herken je in Saoedi-Arabië/Iran?
3. Welke vormen van sociale cohesie herken je (of niet)?
4. Pas een paradigma toe op je stuk (dit kan over sociale cohesie gaan, maar ook over macht en conflict).
5. Hoe speelt identiteit en cultuur een rol in de sociale en politieke veranderingen van deze landen?

Je column is maximaal 700 woorden.

De documentaire *Hoop en Wanhoop in het Midden-Oosten* is te vinden op: www.uitzendinggemist.net/aflevering/443893/Hoop_En_Wanhoop_In_Het_Middenoosten.html.

goed kon controleren, kon hij ook goed feedback op de gegeven antwoorden geven. Essentieel voor hogere orde denkvrAGEN: feedback.

LES 6: *Zorg dat je de ontwikkeling van leerlingen goed in beeld hebt.*

LES 7: *Geef nog meer feedback.*

DEFINITIES EN ONDERZOEK- VAARDIGHEDEN

Minder romantisch, maar misschien wel realistischer, is dat Van Welzenis in de voorbereiding op de definities hamerde: 'Als je de hoofd- en kernconcepten kent begint de rest van de theorie ook logischer te worden'. De onderzoeksbegrippen en definities van de concepten uit het hoofd leren, opdat dit een kapstok voor andere theorieën vormt. Dit is wellicht een epistemologisch inzicht dat verder kan worden onderzocht. Moeten de definities door en door gekend zijn om de logica van alle andere theorieën volledig te beheersen of is een lossere definitie ook mogelijk?

LES 8: *Zorg ervoor dat de definities in de hoofden van de leerlingen zitten.*

LES 9: *Associeer alle concepten met de resterende theorieën. ♦*

SCHRIJFT HET NIEUWE BURGERSCHAPSHANDBOEK ONS DE ONDERWIJSINHOUD VOOR?

GEEN WAARDEN, MAAR VOORWAARDEN

Burgerschapsvorming wordt een steeds politiek gevoeliger begrip. Curriculum.nu en het Ministerie van OCW zijn ijverig aan de slag met nieuwe ideeën en wetsvoorstellen. Critici bekritiseren en docenten vertwijfelen. Wat is burgerschap? Coen Gelinck, Bram Eidhof en Hessel Nieuwelink geven nieuwe antwoorden voordat de politieke discussie losbrandt.

KOEN VOSSEN

Het is opvallend te noemen dat de auteurs voor de totstandkoming van een nieuwe wet en het curriculum.nu-traject een boek over burgerschapsonderwijs publiceren. Zowel Coen Gelinck als Bram Eidhof erkennen dat, maar zien dit niet als bezwaar. 'We moeten niet wachten tot de politiek ermee klaar is. Scholen zijn en gaan nu al aan de slag', stelt Eidhof. Wachten tot de wet door beide Kamers is ondertekend leidt tot vertragingen. ProDemos heeft het opstellen van dit nieuwe *Handboek Burgerschaps- onderwijs* geïnitieerd en Coen Gelinck geeft dan ook aan 'dat het fijn is dat er al iets ligt' als de nieuwe wet is ingevoerd.

Het boek ontstond als gevolg van de discussie over het Binnenhofbezoek voor leerlingen. Dit bezoek heeft alleen nut als dit in een curriculum is ingebed. Leerlingen moeten weten wat ze te zien krijgen.

SECULIERE CATECHESE?

Veel critici lijken burgerschap te zien als een vorm van indoctrinatie, terwijl dit juist haaks staat op de openheid van de democratie. Volgens Eidhof heeft dit te maken met een conceptuele verwarring: burgerschap gaat niet over een invulling van het 'goede leven' en geboden 'Gij zult je zo gedragen'. Het betreft meer de kennis en vaardigheden die essentieel zijn in een democratisch rechtstaat. De auteurs lijken daarmee een meer politiek-maatschappelijke benadering te hanteren, in tegenstelling tot diverse andere burgerschapsvormingsauteurs.

Schema: Wat is burgerschap?

VAAK GEBRUIKTE DIMENSIES VAN BURGERSCHAP (BIJVOORBEELD: TEN DAM, ICCS)	KENMERKEN VAN BURGERSCHAP VOLGENS EIDHOF
Omgaan met verschillen	Spanningen tussen individueel en collectief belang? Of tussen collectieve belangen?
Omgaan met conflicten	Kunnen we de manier waarop we tot besluiten en oplossingen komen behandelen?
Democratisch handelen	Kunnen we leerlingen toerusten met kennis, vaardigheden en houdingen?
Maatschappelijk verantwoord handelen	

BURGERSCHAPSONDERWERP?

Gelinck: 'Als je als docent in de klas bezig bent met het oplossen van conflicten ben je niet bezig met burgerschap. Dat zijn je pedagogische basisvaardigheden'. Het gaat er bij burgerschap niet om dat je als individu met verschillen en conflicten omgaat. Dit betreft geen spanningen tussen het individu en het collectief. Vaak wordt door docenten 'pesten' als burgerschapsonderwerp gezien. Volgens de gehanteerde definitie is dat niet het geval.

De auteurs concluderen door de gehanteerde definitie (zie: schema) en een vergelijkend onderzoek tussen vakken, op basis van alle burgerschapsvisies van de vakvereniging, dat bewegingsonderwijs een van de minst burgerschapsachtige vakken is. Leerlingen leren wel omgaan met elkaar en conflicten, maar de politieke en maatschappelijke dimensie ontbreekt.

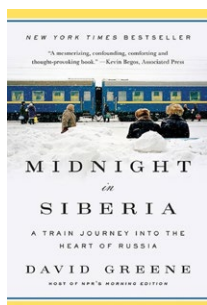
WEERBARE DEMOCRATIE

In het gesprek met Eidhof blijkt dat hij zich zorgen maakt over de politieke frustraties van jongeren. Hij agendeert de politieke machteloosheid van groepen jongeren: 'We kennen in Nederland al kansenongelijkheid. Dat kun je problematisch vinden, maar mijns inziens is democratische of politieke kansenongelijkheid nog problematischer. Daarmee ontnem je groepen burgers namelijk om de structurele omstandigheden die tot kansenongelijkheid leiden te agenderen en veranderen'. Wanneer je politieke gevoeligheid niet van thuis meekrijgt dient de maatschappij hierbij te helpen, opdat dit het systeem in stand houdt. In navolging hiervan stelt Gelinck dat burgers kennis, vaardigheden en democratische houdingen nodig hebben, anders kan dit het verval van een democratisch systeem betekenen. Burgerschapsvorming maakt de democratie meer weerbaar en legitiem. 'Nu zien we uit onderzoek van onder meer Wouter Schakel dat de belangen van mensen met hogere inkomens veel beter in de Tweede Kamer worden vertegenwoordigd dan die van de lagere of middeninkomens. Ook tijdens G1000's en Burgertops zie je voor *the usual suspects* participeren', zegt Eidhof.

Er valt duidelijk wat te verliezen als het burgerschapsonderwijs afneemt. Als reactie op het 'dominante' indoctrinatieargument van critici betoogt Gelinck dat het niet gaat om het inprenten van waarden, ofwel waardenoverdracht. De docent zegt iets en de leerlingen nemen het over. Het gaat om waardencommunicatie; situaties bespreken en bediscussiëren met leerlingen, zodat zijzelf conclusies en afwegingen maken. 'Docenten moeten laten zien dat democratie waardenvol is', aldus Gelinck, 'Dit is de voorwaarde om met elkaar van mening te kunnen verschillen'. Resumerend op de bovenstaande titel: de auteurs schrijven ons weinig inhoudelijks voor. Het 'Wilhelmus voorbij' wordt in praktijk gebracht. Als het aan de auteurs ligt blijft pluriformiteit van opvattingen blijft gewaarborgd. ♦

Voor menig docent maatschappijleer vormt een vakantie ook een bron van inspiratie voor de lessen. Redactieleden bespreken handige (reis)literatuur voor onderwerpen in de klas.

RECENSIES

EEN REIS DOOR NIEMANDSLAND

Het echte Rusland vind je ver weg van de trendy cafés, de chique kledingwinkels en politieke betogingen en politieoptredens in Moskou.

Langzaam, heel langzaam, trekt het landschap aan me voorbij. Eerst de naaldbossen, dan de steppe en ten slotte de toendra, of andersom. Mijn kennis van vegetatie laat te wensen over. Ik kijk naar het boek in mijn schoot. David Greene, die net als ik de 9.288 kilometer lange route van Moskou naar Vladivostok volbracht, heeft gelijk: het is een treinreis van reflectie en acceptatie. Reflectie op het afgelopen jaar, je loopbaan, of, in het ergste geval, je leven. Acceptatie van het gedrag van je coupégenoten, het gebrek aan comfort en het meedogenloze weer, stervenskoud dan wel bloedheet. Kilometerslang alleen met je gedachten, die slechts af en toe ruw worden verstoord door de baboesjka, een meestal flink gezette dame die snauwend de scepter in het treinstel zwaait. Ze wil je ticket zien, zegt dat je een kussensloop hebt ontvreemd of dat je te veel heet water voor je haverhout of thee tapt. Greene belandt met een mysterieuze Rus in een sauna waar hij bier drinkt, gedroogde paardenworst eet en, naar oud-Russisch gebruik, met vijgentakken wordt geslagen. Hij onderzoekt de inslag van een meteoriet in Tsjeljabinsk en spreekt met ondernemers in hotels en tapijtfabrieken over de corruptie die nog steeds hoogtij viert. Tussen de regels door schrijft hij over de flinterdunne lijn tussen democratie en dictatuur in het Rusland van Poetin. Hoewel Greene mijn leidraad tijdens deze reis is, houd ik het bij het eten van rendier in Novosibirsk, het bekijken van een opera van Poesjkin in Vladivostok en het drinken van de zelfgestookte wijn van een Russische oma. Ook leuk. *Rianne Brink*

David Greene, MIDNIGHT IN SIBERIA, A TRAIN JOURNEY INTO THE HEART OF RUSSIA, W.W. Norton & Company, New York, 2014, 352 bladzijden

KLEINE MAN

De klassieker uit 1961 geeft een tragikomisch portret van de hindoestaanse gemeenschap en een man die hogerop wil komen.

'Een huis voor meneer Biswas' van de Nobelprijswinnaar V.S. Naipaul is ideaal leesvoer voor een maatschappijleerdocent die naar de Caraïben of India gaat. De lijvige roman volgt de hoofdpersoon Mohun Biswas in Trinidad van zijn geboorte tot zijn dood in zijn worsteling om zich op te werken en zich van zijn hindoestaanse familie los te maken. Het boek leest als een antropologische studie van de Indiase diaspora in de Caraïben in de eerste helft van de twintigste eeuw; een periode waarin er meer vrijheid en individualisme ontstaat om uit eigen kracht van een lagere sociale klasse naar de middenklasse te komen, maar waarin de familiebanden nog steeds zeer hecht zijn. De familie die beslist welke zoon mag studeren en welke moet gaan werken. Biswas richt zich op het vergaren van bezittingen, de symbolen van sociale stijging, maar op het moment dat de bezittingen er zijn kan er eigenlijk niet van worden genoten; zijn auto blijkt te klein, de tafel in de woonkamer te groot en het gedroomde huis is lek en brandt af. Een eigen winkel blijkt een aflopende zaak. Rampspoed en geldzorgen achtervolgen hem, waardoor hij telkens op zijn gehate schoonfamilie moet terugvallen. Die schoonfamilie maakt op haar beurt een armoedeval mee, door een reeks onfortuinlijke beslissingen. Er valt veel te lachen om de lotgevallen van deze arme tragische 'kleine man' die hogerop wil komen en zijn uitgebreide schoonfamilie die tot elkaar zijn veroordeeld. Een mooi inkijkje in de hindoestaanse gemeenschap en hoe belangrijk (en soms verstikkend) familie in deze gemeenschap is. *BB*

V.S. Naipaul, EEN HUIS VOOR MENEER BISWAS, Atlas Contact, Amsterdam, 2018, 592 bladzijden

VERSCHEURD LAND, VERSCHUREDE IDENTITEIT

De zomervakantie bracht Koen Vossen naar Vietnam. Een land verdeeld door etnische lijnen, politieke ideologie en kolonialisme.

In de westerse media wordt veel gesproken over de gevolgen van de Vietnamoorlog voor de Verenigde Staten. *De sympathisant* brengt hier verandering in. De auteur is geboren in Vietnam en opgegroeid in de Verenigde Staten: *I'm a spy, a sleeper, a spook, a man of two faces. Perhaps not surprisingly, I am also a man of two minds*. Het verhaal gaat over half-Vietnamese, half-Franse communistische 'undercover'-agent tijdens de Vietnamoorlog. Om het verhaal nog complexer te maken, heeft de hoofdpersoon in de Verenigde Staten gestudeerd en begrijpt daardoor de denktrant van alle groepen. Hij denkt Vietnamees, Frans en Amerikaans. Hier maakt hij dan ook zijn broodwinning van. De identiteit van de hoofdpersoon lijkt ongeloofwaardig, maar reizend door het land begreep ik steeds meer het doel hiervan. Het is een vorm van kritiek op de eendimensionaliteit waarmee, vooral, Amerikanen de Vietnamoorlog beschrijven. Door het Frans kolonialisme en de Vietnamoorlog hebben veel Vietnamezen zich meerdere culturen eigen gemaakt, zoals de Vietnamese verzetsstrijders, die meer Frans zijn dan de Fransen. Door de onderdrukkingen moest men zich het Franse/Amerikaanse denken wel eigen maken en daarmee ook de eigenschappen van de onderdrukker verwerven. De zoektocht naar identiteit in Vietnam blijft spelen: het residu van alle overheersingen is bijvoorbeeld ook terug te vinden in de culinaire cultuur. Streetfood is volledig beïnvloed door zowel de Franse keuken als de Amerikaanse: baguettes zoals je ze nog nooit geproefd hebt! Een fenomeen dat ook in 'Saigon' van de Netflix-serie *Street Food* is vastgelegd. *KV*

Viet Thanh Nguyen, DE SYMPATHISANT, Uitgeverij Marmer, Baarn, 2019, 432 bladzijden

Meer reisliteratuurrecensies vindt u op de website van M&P.

Coen Gelinck | www.nvlm.nl

CERTIFICATEN UITZONDERLIJKE EXAMENPRESTATIES

Leerlingen die een 9 of hoger hebben gehaald voor het centraal schriftelijk eindexamen maatschappijkunde of maatschappijwetenschappen belonen we elk jaar met een NVLM-certificaat. Dit jaar werden zestien certificaten uitgereikt aan zeven leerlingen op het vwo, zeven havoleerlingen en twee vmbo-leerlingen. Wij bedanken de docenten voor het aanvragen van de certificaten en we feliciteren deze zestien leerlingen hartelijk met hun excellente prestatie.

KABINETSREACTIE OP RAPPORT COMMISSIE-REMKES

Op 26 juni verscheen de reactie van het kabinet op het rapport van de Staatscommissie Parlementair stelsel. De NVLM vindt het goed dat het kabinet de versterking van het burgerschapsonderwijs daarin prioriteit geeft. Wel is het jammer dat de uitwerking van dat element in de kabinetsreactie nog weinig concreet is. Er wordt veel overgelaten aan Curriculum.nu, terwijl die curriculumherziening vooral gaat over de inhoud van vakken en leergebieden. De staatscommissie pleit naast ondubbelzinnige eindtermen op het gebied van democratische vorming ook voor andere concrete maatregelen, zoals het vervangen van de inspanningsverplichting op het mbo door een resultaatverplichting, een groter aantal lesuren maatschappijleer en maatregelen tegen de neiging om maatschappijleer als compensatievak te beschouwen. Daar gebeurt nu (even?) niets mee. In onze ogen is het door de staatscommissie geschetste probleem urgent genoeg om sneller tot deze concrete maatregelen te komen. Dit hebben we onderstreept in een ingezonden brief in de *Volkscrant* van 2 juli. We betoogden daarin dat Curriculum.nu niet het juiste loket is om dit probleem bij neer te leggen. Het kabinet moet zelf zorgen dat democratische vorming in het onderwijs fors meer aandacht krijgt. Een minimum aantal lesuren en een centraal examen voor maatschappijleer zijn daarvoor essentieel. Daar zullen we dan ook op blijven aandringen bij de Tweede Kamer en minister Slob.

CURRICULUM.NU

De NVLM heeft in de laatste feedbackronde van Curriculum.nu gereageerd op de tussenproducten van de ontwikkelteams Burgerschap en Mens & Maatschappij. In oktober presenteert Curriculum.nu zijn eindproducten, dus dit was de laatste mogelijkheid om feedback te geven. In onze reacties hebben wij aangegeven dat er door de ontwikkelteams veel werk is verzet. Er is vooruitgang geboekt, maar de stap van dit product naar kerndoelen en eindtermen is te groot. Een vervolgfase waarin experts en vakverenigingen extra input kunnen leveren, is volgens de NVLM essentieel. Bij het ontwikkelteam Burgerschap hebben we daarnaast aangekaart dat we in de 'denk- en werkwijzen' die het team beschrijft geen burgerschap herkennen. Ze zijn te algemeen en te breed geformuleerd. Het politieke karakter van burgerschap (je bent burger in relatie tot de overheid, bij het burgerschap spelen verschillende belangen en machtsongelijkheid een rol) verdwijnt geheel buiten beeld. Dat komt ook door de keuze van het team voor de deliberatieve opvatting van democratie. Door de nadruk te leggen op 'het beraad over wat goed en waar is' lijkt het alsof alle verschillen van mening tussen mensen het gevolg zijn van een gebrek aan inlevingsvermogen. Bij het ontwikkelteam Mens & Maatschappij hebben we aangegeven dat we in de bouwstenen nog te weinig vakconcepten herkennen van onze vakken en de andere vakken binnen het domein Mens & Maatschappij. Zo missen we de concepten sociale ongelijkheid en sociale cohesie. Daarnaast hebben we het ontwikkelteam gecompimenteerd met de aandacht voor het maatschappelijke referentiekader, naast het geografische en chronologische referentiekader. Ons inziens betekent dit ook dat het ontwikkelteam moet adviseren om maatschappijleer ook onderdeel van het curriculum in de onderbouw te maken. Zie nvlm.nl/onderwijs/curriculum-nu voor de volledige reacties van de NVLM op de tussenproducten.

START SCHOOLJAAR

We wensen u een goede start van het nieuwe schooljaar. In dit schooljaar vieren we dat de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer vijftig jaar bestaat. Het bestuur zal zich ook in dit schooljaar inzetten voor maatschappijleer, maatschappijkunde, maatschappijwetenschappen en burgerschap. Wilt u ook een bijdrage leveren? U kunt in een mailtje aan Freek Gruijters (secretaris@nvlm.nl) aangeven dat u belangstelling heeft om een tijdje mee te draaien in het bestuur.

PLASTIC SOEP

Met veel plezier en interesse heb ik het artikel gelezen over *Plastic Soup*. Dank ook voor de leessuggesties.

Afgelopen schooljaar heb ik al de *Plastic Soup Atlas* besteld en zijn we er met groepen leerlingen mee over in gesprek gegaan. Ik merk dat juist dit thema zeer bij leerlingen leeft. Daarom denk ik zeker dat er voor ons, als docenten maatschappijleer, een rol is weggelegd om met dit thema aan de slag te gaan.

Leerlingen zitten zelf ook met de vraag hoe we de plasticberg kunnen verminderen en komen vaak met verrassende oplossingen, dicht bij huis én ver weg.

Ik ga zeker een gastles bij de Plastic Soup Foundation aanvragen.

Met vriendelijke groet,

Marcel Bulten,
docent maatschappijleer, *Mens & Maatschappij*

Foto: Max Waimena

MAATSCHAPPIJ & POLITIEK

is een uitgave van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactieleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

REDACTIE

Ivo Pertjjs
hoofd-
redacteur

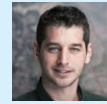
Bas
Banning

Marian
van den
Berge

Wolter
Blankert

Vincent
de Geus

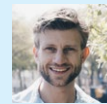

Janine
Middelkoop

Koen
Vossen

COLUMNIST

Stef
van der
Linden

EINDREDACTIE Maarten Cras

ART DIRECTION Jenny Kan | jenniness.com

OPMAAK Lidewij Spitshuis | lidewij.net

OMSLAGFOTO

18-jarige Zweedse klimaatactiviste Greta Thunberg bij het Europees Parlement (foto: European Parliament)

DRUK EDG Media

UITGEVER ProDemos

REDACTIESECRETARIAAT

ProDemos, Hofweg 1H
2511 AA Den Haag
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl
www.maatschappijenpolitiek.nl

ABONNEMENTSPRIJZEN M&P

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl

NIEUWE ABONNEMENTEN

Nieuwe abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening gebracht. Meld u aan via www.maatschappijenpolitiek.nl/abonnementen. Abonnees kunnen adreswijzigingen doorgeven door een e-mail te sturen aan m&p@edg.nl.

AUTEURSRECHT

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie met uitzondering van de tekst van het leerlingenmateriaal, indien dit geschiedt zonder winst oogmerk. In alle gevallen dient de bron duidelijk te worden vermeld.

ADVERTENTIES

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl.
Of op aanvraag bij de uitgever,
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl

KOPIJ EN MEDEDELINGEN

Bijdragen naar het redactiesecretariaat.

Als je niet
stemt,
mag je
ook niet
klagen

Eens

Oneens

Kies maatschappijwetenschappen!
Het vak dat je helpt de samenleving te begrijpen